

INSIGHT

(An International Journal of Humanities and Management)
A Peer-Reviewed Referred Research Journal

Annual

Vol. V

Issue 5

Chief Patron: **S. Balwant Singh Randhawa**
Secretary, College Trust

Patron: **Dr. Swinder Singh Chhina**
Principal

Editor-in-Chief: **Dr. Balbir Singh**
Associate Prof. & Head
Department of Economics,
Commerce & Management

DESH BHAGAT COLLEGE

BARDWAL – DHURI

Ph. : 01675-265248, 98151-34094

ADVISORY BOARD

1. Dr.Hafeez UR Rahman Professor of Economics, University of the Punjab New Campus, Lahore (PAKISTAN).
2. Dr. S.S. Sodhi Professor of Psychology Dalhousie, university Halifax, NS, Canada.
3. Dr. B.L. Dubey Professor Projective Psychology Alaska U.S.A
4. Abdul Vahab Pourghaz, Department of Education, Associate Professor, Faculty of Education and Psychology, University of Sistan and Baluchestan IRAN.
5. Prof. Chandra Kant Prasad Shahi Professor, Department of Economics BR Ambedkar Bihar Univ. Muzaffarpur Bihar-842002.
6. Dr. C. Krishnan, Principal Govt. College Kodanchery Calicut, Kerala, India-673580.
7. Dr. Inderjit Singh, Former Dean Academic Affairs, Punjabi University, Patiala (Punjab).
8. Dr. M.P. Singh Principal SKRM College Bhagoo Mazra.
9. Dr. Deepak Kaushik, Principal M.L.N. College Radaur (Yamunanagar) HARYANA
10. Dr. (Major) A. Gurusamy Principal Govt. College Kumbakonam Tanjore District, Tamilnadu.
11. Dr. Mohammad Irfan Associate Professor and Head, Department of Psychology Government College, Malerkotla.
12. Dr. Joga Singh, Associate Prof. & Ex Head, Department of Linguistics, and Lexicology Punjabi University Patiala.
13. Dr. Rajwinder Singh, Assistant Prof. of Punjabi, Punjabi University Patiala.
14. Dr. Jagpreet Kaur. Assistant Prof. of Education, Punjabi University Patiala.
15. Dr. Khushpreet Singh Brar, Assistant Prof. of Library Science, Punjab University Chandigarh.
16. Dr. Gurpreet Singh Brar. Assistant Prof of Political Science, Department of Distance Education, Punjabi University, Patiala.
17. Dr. Rupinder Kaur, Associate Prof. of English, Govt. Mohindra College, Patiala.

EDITORIAL BOARD

Dr. Manjit Singh, Assistant Professor of Punjabi.

Dr. Jaspal Singh, Assistant Professor of English .

Dr. Neeti Kullar, Assistant Professor of Commerce.

Miss Karamveer Kaur, Assistant Professor of Management.

Copyright © 2019 Principal, DESH BHAGAT COLLEGE BARDWAL-DHURI

All rights reserved. No part of this Journal may be reproduced in any form without the prior written permission of the Publisher.

A Publication of :

Desh Bhagat College Bardwal, Dhuri

Website: www.dbcbardwaldhuri.com

Email : dbcdhuri@gmail.com

In Association With:

Gulab Press

Court Road, Sangrur, Punjab, India.

Disclaimer: The views expressed by the authors/Research Scholars in the articles/ research papers published in Insight are their own. The Editors /Publishers are not responsible for any liability arising out of the contents/texts of these articles/research papers.

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

INSIGHT: An International Journal of Humanities and Management (ISSN: 2394-7462) is a Peer-Reviewed Journal published annually. All submissions have to undergo a peer-review process. The journal covers the research topics related to Economics, English, Education, Punjabi, Commerce, Management, Hindi and Psychology. The journal invites the original research papers for the forthcoming issue.

Instructions for Authors

1. Research papers should not exceed 4000 to 5000 words.
2. Authors should follow MLA referencing system.
3. The following information is required along with the research paper:
 - i. Name, official designation, mailing address and Email id of the contributor.
 - ii. Abstract of the Paper (Maximum 200 words).
 - iii. Declaration that the paper is a piece of original research and has not been published anywhere else.
 - iv. All articles should be emailed to insight.dbc@gmail.com
 - v. Copyright of the articles published in the journal rests solely with Insight: An International Journal of Humanities and Management.
 - vi. The processing fee for this journal is Rs. 500/- which will have to be paid after the acceptance of the paper. A copy of the journal will be sent to the contributors.

INSIGHT

(An International Journal of Humanities and Management)

Annual

Vol. 5

Issue V

ISSN : 2394-7462

CONTENTS

1.	STRUCTURAL CHANGE AND PRODUCTIVITY IN ETHIOPIAN ECONOMY <i>Dr.Zelalem Ejigu Kabeta, Prof. Inderjeet Singh</i>	1-11
2.	CHANGES AND IMPACTS OF IMMIGRATION POLICY OF U.S.A <i>Kiranjot Kaur</i>	12-17
3.	AN ANALYSIS OF PLANNING AND DEVELOPMENT IN HARYANA DURING 1992-2017 <i>Dr. Parmod Kumar Aggarwal, Shobha, Preeti Agarwa</i>	18-26
4.	THE POTENTIAL OF FINANCIAL DERIVATIVE MARKET ININDIA <i>Dr. Neeti Khullar</i>	27-38
5.	TECHNOLOGY RE-INVENTS ITSELF WITH THE 'EMALE'IDEA: THE CRITICAL ANALYSIS OF KAVITA DASWANI' BETRAYED (2015) <i>Dr. Jaspal Singh, Kuljeet Kaur</i>	39-41
6.	IMPACT OF GST ON INDIAN AUTOMOBILE SECTOR <i>Bhushan Kumar Chawla, Dr.Balir Singh</i>	42-51
7.	EXPENSIVE MEDICAL EDUCATION IN PUNJAB AND GOVERNANCE: A STUDY OF RECURRING COST <i>Dr. Sapna Sharma</i>	52-56
8.	A STUDY ON PSYCHOLOGICAL CAPITAL AND SUBJECTIVE VITALITY OF BASKET BALL PLAYERS <i>Shubhpreet Kaur, Dr. Pushpinder Kaur</i>	57-65
9.	CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS: INCLUSIVE EDUCATION IN INDIA <i>Ramandeep Kaur, Dr. Sangeeta Nagaich</i>	66-75
10.	RECENT AGRARIAN ISSUES IN PUNJAB <i>Dr. Renuka Rani, Dr. Gagan Bajaj</i>	76-79
11.	SKILL DEVELOPMENT PROGRAMMES IN INDIA: ISSUES AND CHALLENGE <i>Radhika Singla, Dr. Balbir Singh</i>	80-86
12.	SOCIO- ECONOMIC IMPACT OF BRAIN DRAIN IN INDIA <i>Innerjot Kaur</i>	87-92
13.	AGRARIAN CRISIS: AN ANALYSIS OF FARMER SUICIDES IN INDIA PUNJAB <i>Monica, Zoya</i>	93-100
14.	SOCIAL WELFARE PROGRAMMES FOR WOMEN IN INDIA <i>Gurjeet Kaur</i>	101-107
15.	INDIA'S NEW ACT EAST POLICY AND HOW IT AFFECTS THE REGION <i>Harwinder Singh</i>	108-112

INSIGHT

(An International Journal of Humanities and Management)

Annual

Vol. V

Issue 5

ISSN:2394-7462

CONTENTS

16.	PUNJABI FONT TECHNOLOGY : STATUS, PROBLEMS AND SOLUTIONS <i>Dr. C. P. Kamboj</i>	113-123
17.	IMPORTANCE OF VALUES IN HIGHER EDUCATION <i>Poonam Singla</i>	124-128
18.	ਪਰਵਾਸ, ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ ਡਾ. ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੰਘ	129-135
19.	ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ : ਇਕ ਅਧਿਐਨ ਡਾ. ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ	136-142
20.	ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਤਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਬਿੰਬ ਡਾ. ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਕੌਰ	143-147
21.	राष्ट्र निर्माण में वर्तमान समय में श्रीमद्भगवद् गीता की उपादेयता डॉ. रणधीर कौशिक	148-152

From The Chief Editor's Desk.....

It is a matter of great pride and privilege for me that our college journal has entered the fifth issue and has progressed satisfactorily. It is hoped that it meets tremendous expectations of our readers that they have from us after the fourth issue.

The purpose of our journal is to promote healthy, constructive and interpretive research on various topics in Humanities and Management. It involves research papers by scholars from home and abroad belonging to different fields of studies.

I am sincerely thankful to all the contributors for their quality research papers. These contributions are the milestones on the path of success which this journal is acquiring. I am extremely thankful to Dr. Swinder Singh Chhina, our worthy Principal, for his invaluable stewardship, guidance and motivation in making this journal successfully possible.

Last but not the least; I am very thankful to my editorial and advisory board which comprises eminent scholars from various regions for their time and devotion. We look forward to quality research papers from academicians and researchers in future. We also welcome critical comments that can help us to further improve the journal in the times to come.

Dr. Balbir Singh
Chief Editor

STRUCTURAL CHANGE AND PRODUCTIVITY IN ETHIOPIAN ECONOMY

Dr. Zelalem Ejigu Kabeta
Ethiopian Research Scholar
Punjabi University, Patiala

Prof. Inderjeet Singh
Department of Economics
Punjabi University, Patiala

Abstract

Structural change refers to change in sectorial shares and employment patterns. Structural change is also manifested by a change in productivity, both at the aggregate and disaggregates level. In this context, the research paper explores the broad structure and structural change in Ethiopian economy and its manifestation in employment structure. Sector-wise analysis of productivity forms the next portion of this chapter. Then, the last sub-section assesses the role of the service sector in structural change using the shift-share analysis.

1. Growth of the Service Sector in Ethiopia

In this section, the growth of service sector in Ethiopia from 1961 up to 2011 has been analyzed. The growth trends, share and composition of the sector in output, employment and productivity are described. In addition, the contribution of the service sector in output or gross value added and employment is analyzed for the period (1961-2011). Finally, the contribution of the sector in employment generation and per capita growth is estimated using growth decomposition technique.

2. Service Sector Growth in Output, Employment, and Productivity Sectoral Output Growth

The main stylized facts observed in the structure of Ethiopian economy within a half century are the decline of agriculture, the rise of service and the stagnation of manufacturing sector. Agriculture share in the total output (gross value added) declined by 43 percentage point from its highest level of 85 percent in 1960 to 42 percent in 2011 (De Vries, Gouma, Pahl, & Timmer, 2014) and declined further to 38 percent in 2014 (NBE, 2015). The output share in the service sector has increased by 35 percentage points from 9 percent in 1960 to 44 percent in 2011. The manufacturing sector's output share has changed slightly from just 2 percent to 5.2 percent within fifty years (1961-2011). This sectorial structure of the country makes Ethiopia unique when it is compared with other countries that had the same level of per capita income at various periods. As it is shown in table 1, in 1961 Ethiopia had the highest share of output in the agriculture sector (85 percent), which is incomparable with the other countries' agricultural output share. The service sector share was also one of the lowest, accounting just only 9 percent of total output. Furthermore, the manufacturing sector had also share of only 2 percent of the total output. These figures indicate the country's level of development, which is at the initial stage of development dominated by agriculture and underdeveloped modern sector. In 2011, after 50 years, the Ethiopian agriculture sector share to total output is still one of the highest (42 percent) when compared with other countries output share. The manufacturing sector output share just increased from 2 percent to 5 percent, which is lower than the SSA average and other developing countries. However, what has changed significantly is the share of the service sector. It increased from 9 percent to 44 percent, becoming the largest sector in output share and comparable with the level of service output in other developing countries.

Table 1
Gross Value Added Share of Ethiopia across Comparator Countries, 1961-2011

	SSA Average*				Ethiopia				Ghana			
	1961	1981	2001	2011	1961	1981	2001	2011	1961	1981	2001	2011
Agriculture	51	18	26	19	85	69	50	42	37	41	33	26
Industry	15	33	21	22	3	5	7	9	20	12	10	19
Manufacturing	6	11	10	9	2	4	5	5	14	13	11	9
Service	29	37	44	50	9	21	38	44	29	34	46	46
	China				India				South Korea			
Agriculture	62	40	16	9	51	39	24	16	21	11	4	3
Industry	4	12	13	15	10	13	12	13	5	11	12	10
Manufacturing	6	20	35	37	12	15	17	18	4	18	29	35
Service	28	27	37	40	27	34	47	53	70	60	54	51

Source; Author' computation using GGDC Database (de Vries, de Vries, Gouma, Pahl, & Timmer, 2014)

*SSA –Sub-Saharan Africa average of 11 countries. These are Ghana, Kenya, South Africa, Nigeria, Tanzania, Malawi, Botswana, Mauritius, Ethiopia, Senegal and Zambia

The service sector is an important leading sector in Ethiopian economy by contributing the largest share to the recent economic growth. As it is depicted in table 2, the sector had the highest absolute growth rate than other sectors up until 2010/11. After 2010/11, though the sector continued with its highest contribution to GDP growth, its growth rate was below the industry. This could be because of the government attention to the industry sector under the first GTP (2010/11- 2014/15). Moreover, the contribution of industry sector to the GDP growth for the first time exceeded the agriculture sector in 2014/15. During the period, the service sector contributed 46.1 percent as the industry sector become the second important sector by contributing 29.4 percent to the growth in GDP; while the agriculture sector contributed 24.5 percent

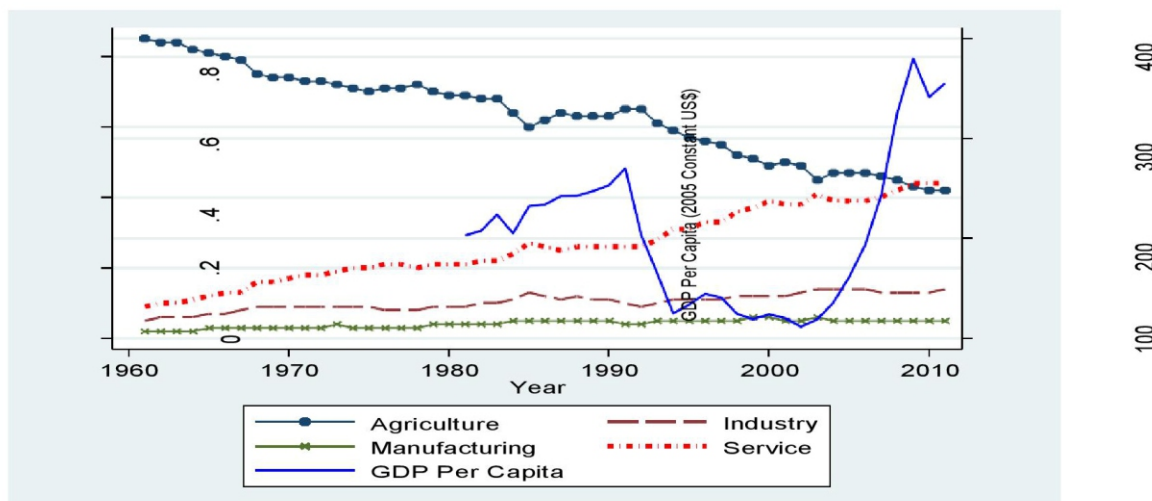
Table 2
Contribution of Sectors to Real GDPPC Growth of Ethiopia, (2007/08 –2014/15)

Year	Real	Agriculture	Industry	Services			
		Absolute Growth (%)	Contribution to GDP growth (%)	Absolute growth (%)	Contribution to GDP growth	Absolute growth (%)	Contribution to GDP growth (%)
2007/08	7.3	7.4	33.8	10.3	9.5	16.1	56.7
2008/09	7.1	6.4	31.7	9.6	9.9	14.0	58.4
2009/10	7.5	7.6	34.9	10.8	10.6	13.2	54.4
2010/11	10.6	9.0	31.1	15.8	12.1	12.4	56.8
2011/12	6.1	4.9	25.3	19.7	24.1	9.6	50.6
2012/13	7.2	7.1	31.1	24.0	27.9	9.0	42.0
2013/14	7.5	5.4	22.3	17.1	21.3	13.0	57.1
2014/15	7.6	6.4	24.5	21.6	29.4	10.2	46.1

Source, (NBE, 2015)

The major structural phenomenon in Ethiopia, which is the growth of the service sector and decline of the agriculture in the output share, is not accompanied by the desired change in GDP per capita. Based on the 2015 income classification of (WB, 2015a), Ethiopia is one of the low-income countries in the world with a GNI per capita income of 550 at a current USD in atlas method. The country is far from the lower middle-income group lower limit of 1045 USD per capita income. Ethiopian GNI has declined from 280 in 1988 to 110 USD in 2004. During these years Ethiopia was within its longest civil war which ended in 1991. In 1998, the country once again entered into a war with the neighboring Eritrea, which was separated from Ethiopia in 1992. Other than wars, the Ethiopian economy was contained by the recurrent droughts. It was after the period (2004-2014) that Ethiopia started to grow by an average of 10.2 percent. This growth of the GDP is accompanied by an increase in GNI from 110 USD in 2004 to 550 USD in 2014. Nevertheless, still, Ethiopia is one of the low-income countries in the world ranking 10th from the bottom. Ethiopia lags behind countries that are in the low-income group in terms of its sectoral structures. The sectoral GDP shares and employment share of sectors in Ethiopia are different from other countries.

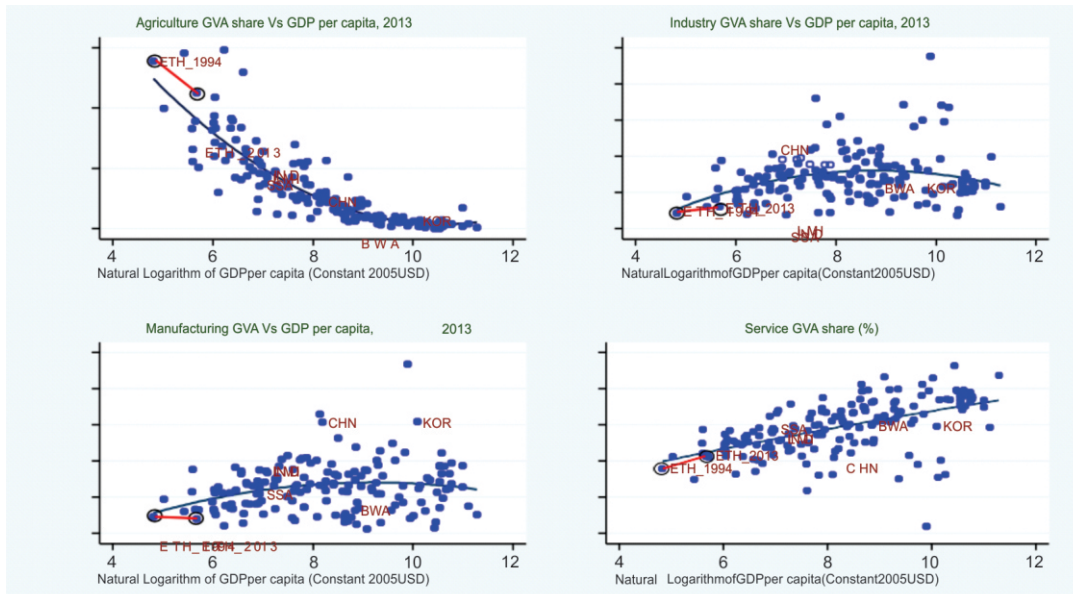
The sectoral structural and income level of the Ethiopian economy imply that the country is just in the initial stage of structural change. The role of the agriculture sector in the economy will also become insignificant. It is at an income level of around 1200 USD that a country will have a structural change [Syrquin, 1988]) with the dominance of service and industry sector. The experience of other countries which structurally transformed their economy shows that the decline in the agriculture sector is accompanied by a growth in the manufacturing sector and service sector. Table 4.1 shows that countries which achieved structural change like China and South Korea have experienced a significant shift in their agriculture and manufacturing sectors. The agriculture sector GDP share for China declined by 53 percentage points from 62 percent to 9 percent (from 1960-2010). The Korean agriculture sector GDP share has also decreased from its initially low level of 21 percent in 1963 to just 3 percent in 2010. Both China and South Korea had very low GDP share in the manufacturing sector before 50 years. After 50 years their manufacturing sector increased by 30 percentage points but the Ethiopian manufacturing sector increased just only by 3 percentage points. Most of the SSA countries including Ghana experienced a decline in the manufacturing sector, which is explained by (Rodrik,2014) as ‘remature deindustrialization’ However, what is observed in Ethiopia is the ‘tagnation of manufacturing’ sector.

Figure 1: Sectoral Shares and GDPPC Growth of Ethiopia (1961-2011)

Source; Author' computation using GGDC Database and (WDI, 2016)

The Ethiopian agriculture and service sectors' GDP share has changed by larger percentage points as compared to other countries. Agriculture declined by 43 percentage points and service increased by 35 percentage points from 1960 to 2010. The change in the percentage share of the manufacturing and other non-manufacturing industry sectors is very small. These changes in the sectorial structure of the Ethiopian economy are an important indicator that there is some sort of sectorial growth dynamics at a very low level of GDP per capita [See figure 1]. However, there are no significant changes occurred in the Ethiopian sectorial structure and GDP per capita within 20 years. Countries that were at the similar level of GDP per capita and economic structure with Ethiopia are changed. Figure 2 below shows the sectorial GDP share and GDP per capita of Ethiopia and other countries.

Based on the data from World Development Indicator for 200 countries, a fitted regression line is computed which shows the relationship between the share of GDP or GVA in sectors and the natural logarithm of GDP per capita in 1994 for Ethiopia and 2013 for the rest of the countries. As it is depicted in figure 2, Ethiopia has agriculture sector whose share is far greater than countries with similar level of income making the country one of the most agrarian countries in the world. With the increase in the GDP per capita, the share of agriculture in GDP has declined in 2013 as compared to the 1994 level. In 2013, similar to the structure in 1994, the agriculture sector is exceptionally one of the highest in its GDP share. What makes the Ethiopian case different is that the share of agriculture in GDP is still high, even though it reduced by 10 percentage point from 55 percent in 1994 to 44 percent in 2013. Based on the fitted regression line, the agriculture sector share in Ethiopia should have been around 40 percent in 1994 and 30 percent in 2013, which is the average level at the respective income level in the periods. Even the lower middle-income countries have agriculture GDP share around 26 percent in 1994 and around 17 percent in 2013.

Figure 2: Relationship between Sectoral output shares in GVA and GDPC (2013)

Source: World Bank (WDI, 2016)

BWA –Botswana, CHN –China, ETH –Ethiopia, IND –India, KOR –Korea, LMI –Lower Middle-Income countries, SSA –Sub-Saharan African Countries.

Note: The Scatter points shows other countries and the line is fitted regression line

On the other hand, Ethiopia also had one of the lowest GDP shares in the industry and manufacturing sectors. The manufacturing sector share in Ethiopia is lower than the fitted regression line implying that Ethiopia is far below from its peer countries that are in the similar level of income in its manufacturing development. With the change in GDP per capita, the change in the GDP sectorial share of the manufacturing sector within 19 years is insignificant. There was only a 1.1 percentage point change from 4.5 percent in 1994 to 5.6 percent in 2013. Accordingly, given the income level of Ethiopia during 1994 and 2013, the share of GDP in the manufacturing sector should have been around 10 percent of its GDP share on the fitted regression line. In terms of the industry share in GDP Ethiopia is again at the lower level. Ethiopia also lags behind some low-income countries that have increased their GDP per capita by utilizing their natural resources. In Ethiopia, the share of the industry sector that constitutes the mineral, construction and utility sub- sectors has also small share in GDP. It is also one of the lowest as compared to countries with same income level with Ethiopia. In 1994 the share of the industry sector in GDP was 8.6 percent and it increased just only by 3.3 percentage point to 11.9 percent in 2013.

Nevertheless, it is only the service sector of Ethiopia that did not deviate from the fitted regression line in both 1994 and 2013. The Ethiopian service sector growth possesses a similar growth pattern with the world average for respective level of incomes.

Therefore, from the sectorial GDP shares data, we can infer that Ethiopia is just only in the initial stage of structural change, in which the country lags behind the world in its sectorial structure and income level.

That means high-income countries have a higher share of service in their total output than developing countries. In addition, the share of the service sector is more than 40 percent for most of the countries. This implies that countries are becoming more and more dominated by the service sector even at the lower level of income. On the other hand, the regression line for the manufacturing and industry sectors increases first with the increase in income up to a certain level. However, after reaching the maximum level, which is not more than 15 percent for manufacturing and not more than 30 percent for the industry, their share in total output declines. This may imply that the demand for manufactured and industrial goods gets concentrated and decline after a country reaches certain high level of income. In other words, there would be deindustrialization for high-income countries. This type of relationship between the manufacturing sector and income is also observed using time- series and cross-sectional data. For agriculture, as income grows the share in total output declines fast. Thus, most of the countries in the world have agricultural share below 20 percent accounting very small amount of the total production.

1.2: Sectorial Employment Growth

As it is described in the previous section, Ethiopia is largely an agrarian economy not only because of its share of GDP is dominated by agriculture but also mainly due to a large number of its population is employed in agriculture for centuries. The share of population employed in agriculture was 96 percent in 1960, and it declined to 73 percent in 2013 [see table 4.3]. As the share of agriculture in GDP decreased by 43 percentage points, the share of employment decreased just only by 23 percent within a half century (1960-2011). However, because of high population growth, the number of people employed in agriculture increased from 9 million to 30 million within the same period. This level of employment share in the agriculture sector is one of the highest in the world and it exceeds the SSA average of 58 percent in 2011. No countries achieved structural transformation and joined middle-income countries with a share of agriculture in employment exceeding 60 percent, manufacturing employment lower than 10 percent, and Service employment lower than 20 percent. The share of employment in the manufacturing sector in Ethiopia was much lower in the early periods as compared to SSA average. Ethiopia' labor employed in manufacturing has increased from 1 percent in 1961 to 7 percent in 2011 as the SSA average increased from 4 percent to 7 percent for the same period. In Ethiopia, the sector employed 119 thousand people in 1960 and it increased to 2.8 million in 2011. Whereas, the service sector employed more than 218 thousand labor in 1960 and it increases to 6.7 million in 2011. This indicates that the shift of employment is observed in the service sector more than the manufacturing sector. As the Lewis-type of the dual economy model suggests in the conventional growth model, workers that move out of subsistence or traditional agriculture are absorbed in the modern manufacturing sector (Lewis, 1954). However, in Ethiopia, the sectorial shift of the economy from agriculture to service sector is opposite to the conventional Lewis model and the structural change approach.

Table 3
Employment share for Ethiopia and Comparator Countries, 1961-2011

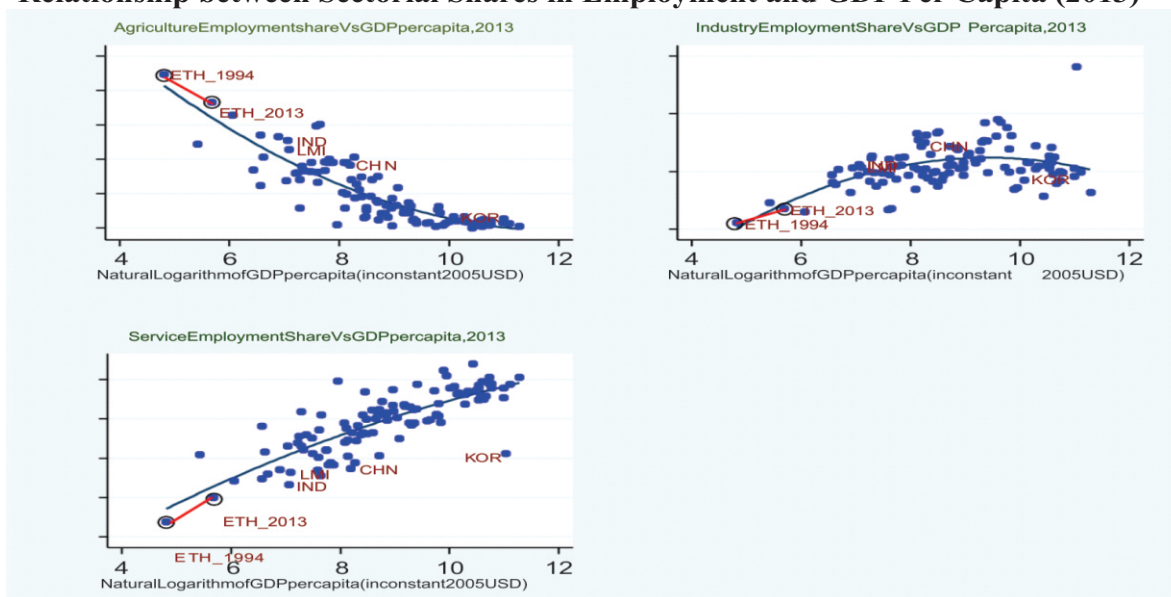
Sector	SSA				Ethiopia			Ghana				
	1961	1981	200	201	1961	198	200	2011	196	198	2001	201
Agriculture	77	61	65	58	96	89	85	73	60	58	53	39
Industry	4	4	3	4	0	0	1	3	6	3	5	6
Manufacturing	4	6	5	7	1	2	3	7	11	12	11	11
Service	15	29	27	31	2	9	11	17	23	27	32	44
	China				South Korea							
Agriculture	77				68 50 37							
Industry	3				4 8 10							
Manufacturing	8				14 14 19							
Service	12				14 28 35							
	77				72 72 59 55							
	62				33 10 7							
	4				7 8 8							
	8				8 21 20 18							
	26				26 39 63 67							

Source; Author’ computation using GGDC Database

For China, South Korea and India 2010 is used instead of 2011 and for South Korea 1963 is used instead of 1961

By associating the sectorial employment structure with income level, we can observe that at the high-income level the share of employment in agriculture is low and that of the industry is relatively high; and the service sector is the highest. As figure 3 shows the share of employment in agriculture in Ethiopia was far from the fitted regression line in both periods of 1994 and 2010, though it declined from 89 percent in 1994 to 73 percent in 2010. Employment in the industry sector is lower than the service sector for all the countries observed as most of the share in employment in the sector is between 20-40 percent. Employment share in the industry sector also has shown a decline in 2010 because of the deindustrialization in the high-income countries and premature deindustrialization in the low-income countries of Africa, Asia, and Latin America.

Figure 3
Relationship between Sectorial Shares in Employment and GDP Per Capita (2013)

Note: The Scatter points shows other countries and the line is fitted regression line

Source: World Bank, WDI (2016)

CHN –China, ETH –Ethiopia, IND –India, KOR –Korea, LMI –Lower Middle-Income countries, SSA –Sub- Saharan African Countries

Figure 3 shows that in 2013, the share of employment in Ethiopia in the service and industry sectors increased while it decreased in the agriculture sector as compared to 1994. The following relationships are observed from the figure. Employment in agriculture sector declines while employment in service sector increases as income increases. Thus, high-income countries have a low share of agricultural employment and a high share of service sector Employment as compared to low-income countries. However, the employment share in the industry sector first increases as income increases, and it is saturated at a certain level of income and later it tends to decline. Generally, from the theoretical and empirical point of view, it is expected to observe a high share of agriculture in both GDP and employment for countries at low GDP per capita but not as high as the share of Ethiopian agriculture does. It is also expected to observe lower share of manufacturing and industry in GDP and employment for low-income countries but not as low as the Ethiopian manufacturing and industry sector does. The share of service sector in GDP and employment for Ethiopia is not also different from the average of other countries. The country has very high and declining share agriculture in output and employment, very low share of manufacturing in output and employment, and growing share of service sector in output and employment. The sectorial change observed in the economy is thus the growth of the service sector in total output and employment.

1.3: Sectorial Productivity growth

Productivity growth is an important indicator of sectorial performance and structural changes. The level of productivity growth is measured as the ratio of output in each sector per unit of labor employment. As it is depicted in the table 4, the level of labor productivity of Ethiopian economy is much lower than the SSA countries average, China, South Korea and India. But it is higher than Ghana' level of productivity in all the sectors. The level of agricultural productivity in Ethiopia prior to 2001 shows a decline from 2.6 in 1961 to 1.6 in 2001, but later it increased from 1.6 to 2.4 in 2011. However, the agricultural productivity per unit of labor has never declined in all the years for other countries except for Ethiopia. In addition, the manufacturing and the industry sectors productivity level have declined in 2011 when compared to the level in 1961. The industrial sector has shown a rise from 10.9 in 1961 to 14 in 1981 and later on it declined consecutively to 7.7 and 5.8

Table 4: Labour Productivity level of Ethiopia and Comparator Countries, 1961-2011

Sector	SSA Average				Ethiopia				Ghana			
	1961	1981	2001	2011	1961	1981	2001	2011	1961	1981	2001	2011
Agriculture	73.3	114.2	161.7	116.4	2.6	2.3	1.6	2.4	0.9	0.7	1.0	1.4
Industry	291.1	1740.4	1538.3	593.6	10.9	14.0	7.7	5.8	3.2	1.8	2.1	3.2
Manufacturing	156.5	722.9	727.6	762.0	4.8	7.1	4.4	3.2	2.0	1.1	1.6	1.6
Service	209.6	497.3	650.4	268.1	12.1	7.0	9.2	11.3	2.0	1.4	2.3	2.1
Total	111.4	383.6	405.7	214.7	3.0	2.9	2.7	4.2	1.6	1.1	1.5	2.0
	China				South Korea				India			
Agriculture	1.6	2.5	5.2	9.9	2038.6	3752.5	11766.9	17019.1	16.5	16.8	23.4	29.9
Industry	1.8	7.5	35.0	71.1	4569.0	11642.8	39981.1	58148.5	42.7	75.6	94.8	161.5
Manufacturing	1.5	6.2	40.2	75.9	2935.1	9775.2	39757.5	65365.6	28.6	49.3	82.6	155.4
Service	4.5	8.6	21.8	45.6	16272.2	17261.7	23258.3	25784.0	37.8	64.5	114.4	208.3
Total	2.0	4.3	16.5	39.8	6082.6	11211.0	26711.9	33761.3	23.1	31.4	57.5	101.7

Source; Author' computation using GGDC Database

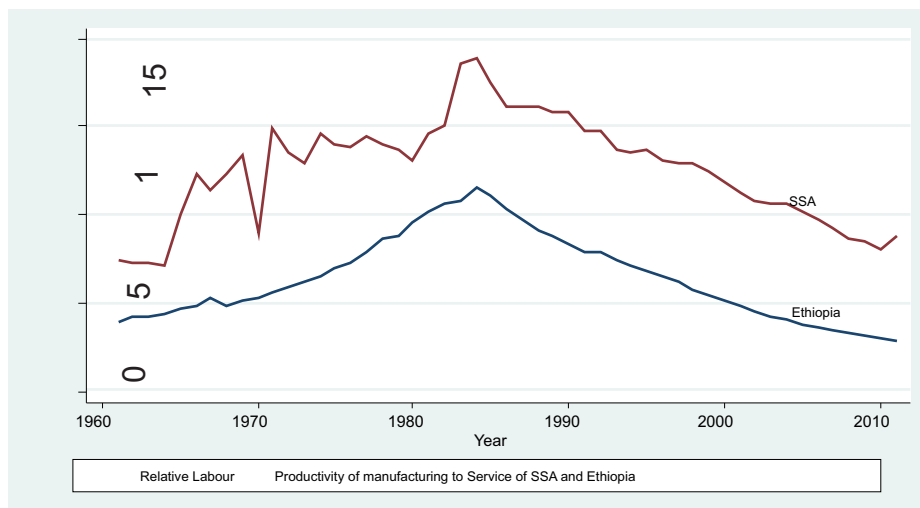
For China, South Korea and India 2010 is used instead of 2011 and for South Korea 1963 is used instead of 1961

in 2001 and 2011 respectively. Similarly, the manufacturing sector has increased in its productivity per unit of labor from 4.8 in 1961 to 7.1 in 1981 but later on it declined to 4.4 in 2001 and further to 3.2 in 2011.

When we see the service sector productivity per unit of labor in Ethiopia, it has declined from 12.1 in 1961 to 7 and in 1981. Nevertheless, after 1981 it increased to 9.2 and 11.3 in 2001 and 2011 respectively. The level of productivity in the service sector is relatively higher than the manufacturing and other sectors for Ethiopia, Ghana, and India. For the SSA average, the manufacturing productivity per unit of labor was higher than the service in the 1981s and early 2000; but it was very low in the early 1960s and in 2011. Similarly, in most of the period (1961-2011), the Ethiopian manufacturing sector productivity was lower than the service sector. The ratio of manufacturing labor productivity to service in Ethiopia was above one only for six consecutive years of 1981-1986. For the rest of the years, the service sector per unit labor productivity was higher than the manufacturing. Therefore, in Ethiopia, the service sector is an important sector for the growth of overall productivity growth as it has larger productivity level than other sectors.

As it is depicted in figure 4, the ratio of labor productivity in manufacturing relative to services is lower than the SSA. However, contrary the productivity in market service relative to manufacturing sector is a higher ratio than the SSA averages.

Figure 4
Relative Labor Productivity, Ethiopia, and SSA, (1961 –2011)

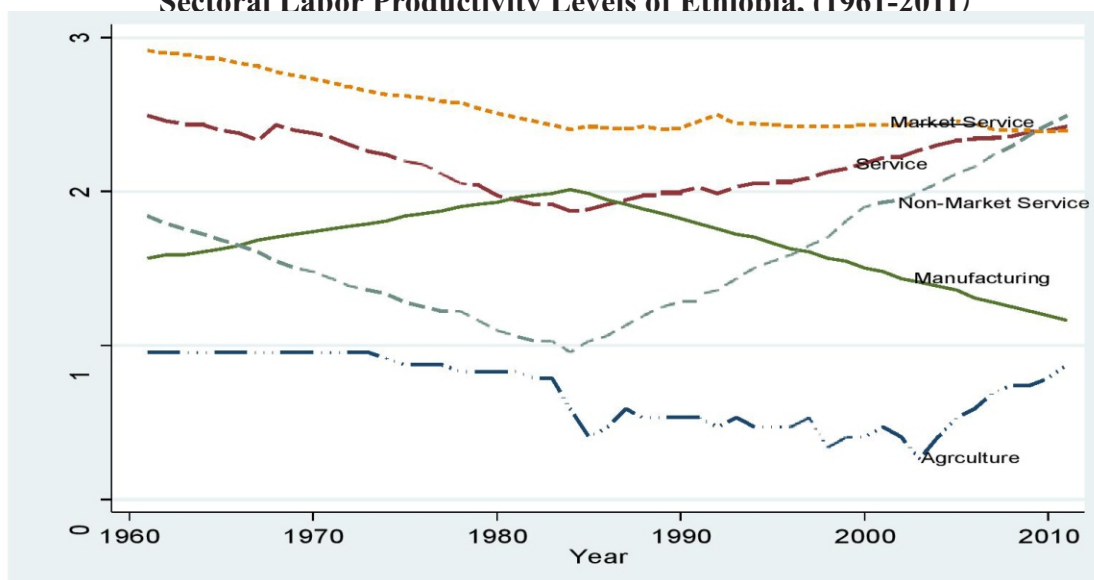

Source; Author' computation using GGDC database

In another figure (figure 5) depicted, the productivity of labor per unit of output for the manufacturing sector has increased from 1961 to its peak level in 1984. But after 1984 it is decreasing and has crossed its historical lowest level. On the other hand, the level of productivity in the service sector has declined from 1961 and reached its lowest level in 1984. Figure 5 shows that as the labor productivity of the manufacturing sector increased the productivity level for the service sector declined and vice versa. The

high level for the ratio of relative labor productivity may be as a result of the already low level of productivity in the manufacturing sector. The labor productivity for service declined to its minimum level of 6.5 in 1984 and in the same year labor productivity level for manufacturing reached its peak level of 7.5, and it was only in this year that the productivity of manufacturing sector became greater than the service sector. The reason for the rise of manufacturing productivity and decline of service productivity could be associated with the 1984 Ethiopian drought and famine. However, this requires further investigation to reason out how it contributed to the decline of manufacturing sector productivity and the rise of service sector productivity after 1984.

Figure 5
Sectoral Labor Productivity Levels of Ethiopia. (1961-2011)

Source, Author' computation using GGDC Database

When we see the productivity of sectors period wise, we can observe that the manufacturing productivity was increasing and contributing to growth until 1984. Even though the manufacturing sector employment and output increased after 1984, its relative productivity declined. As it is observed in figure 5, prior to 1984, the relative productivity in all sectors was declining except for the manufacturing sector. Since then, the relative productivity of the service sector started to increase mainly driven by the higher level of relative productivities for the market service and increasing trend of the non- market service. The productivity growth in the public service sector has a greater share in the growth of the relative productivity of the non-market service.

To sum up, the service sector in Ethiopia is dominating the Ethiopian economy in output. There is also a shift in employment specifically to the distributive service sector. These increments in output and employment in the service sector have contributed to the growth in GDP per capita and employment in Ethiopia. In addition, the service sector, specifically the distributive service sector has contributed much to the productivity growth and structural change in Ethiopia.

References

- **Aggarwal, A., & Kumar, N. (2012, November).** Structural transformation, industrialization and poverty reduction: The case of India. *United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific*, pp. 1-75.
- **Ajakaiye, O., & Page, J. (2011).** Industrialization and Economic Transformation in Africa: Introduction and Overview. *Journal of African Economies*, 21(AERC Supplement 2), ii3–i18. doi:10.1093/jae/ejr049
- **de Vries, G. J., Erumban, A. A., Timmer, M. P., Voskoboynikov, I., & Wu, H.X. (2012).** Deconstructing the BRICs: Structural transformation and aggregate productivity growth. *Journal of Comparative Economics*, 40(2), 211-227.
- **de Vries, G., de Vries, K., Gouma, R., Pahl, S., & Timmer, M. (2014).** GGDC 10-Sector Database: Contents, Sources, and Methods. *Groningen Growth and Development Centre*
- **de Vries, G., Timmer, M., & de Vries, K. (2013, October).** Structural transformation in Africa: Static gains, dynamic losses. *Groningen Growth and Development Centre Research Memorandum 136*, pp. 1- 52.
- **Rodrik, D. (2014, October 13).** Are Services the New Manufactures? *Project Syndicate*. Retrieved from <https://www.project-syndicate.org/commentary/are-services-the-new-manufactures-by-dani-rodrik-2014-10>.
- **Timmer, M. P., & Szirmai, A. (2000).** Productivity growth in Asian manufacturing: the structural bonus hypothesis examined. *Structural Change and Economic Dynamics*, 11(4), 371-392.

CHANGES AND IMPACTS OF IMMIGRATION POLICY OF U.S.A

Kiranjot Kaur

M.A.(English)

Eotvos Lorand University

Budapest Hungary

Abstract

Present study highlights various issues of immigration policy of U.S.A under president Donald Trump. There are huge differences between the policies actually being followed and policies initiated by president Trump. The objective of this paper is to assess and describe the changes due to immigration policy. The analysis showed that the administration of Trump drastically slowed down timing of the visa processing, and also declined refugee admissions so that the internal security of the nation may not be jeopardized.

Keywords: Immigration, Humanitarian, Political turpitude, economic and societal impact.

Introduction

U.S Immigration Policy went through a big change from Jan 2017 with the change in leadership with the arrival of Donald Trump in U.S.A. In recent history, major threat to the U.S. force was framing of immigration policy. Politicians are of the view that it is good for the country and take the policy as a part of its heritage. Objectives of Immigration Policy were advocated by the policy makers and also by various such policies that were pursued to obtain the goals. There are huge differences between the policies actually being followed and policies initiated by President Trump. Public statements of Trump focused on various objectives on what he made limited headway as a cut down on legal immigration, deposit unauthorized immigrants, refugee admissions banned various Islamic majority countries, management taken various steps and redefined U.S. Immigration policies and include ending up of temporary protections that covered one million immigrants from deportation and finally visa processing slow down.

Changes Due to Immigration Policy of President Trump

Approach adopted by President Donald Trump is different from his predecessors with regard to the immigration policy from both sides as either we talk to its negative aspects of formulating immigration or its impact on the country. From the time of inauguration, Donald Trump signed the nine orders that relate to the immigration and are executive in nature. With the introduction of these orders, vast amount of dynamic changes were brought to the notice of immigration system like Southern B order wall building, elimination of sanctuary cities, border and interior enforcement officers about 15 000 in number to be hired. From the major Islamic nation series of three executive orders were initiated i.e. travel ban on visitors, refugees and immigrants.

Cutting Back on Humanitarian Program

Large number of reduction has been made in the number of refugees by the administration of United States that will accept for resettlement. To recognize crises of refugees throughout the world during the FY 2013-15 to FY 2016 refugees' admission has been increased from 70,000 to 85,000 during the Obama administration which further raised to 11000 in FY 2017 during FY 2017, 53716 refugees were admitted. Refugee and parole program which was for

the youth in need of central U.S. for the purpose of protection was ended by Trump administration as part of U.S. refugee program to serve the unaccompanied Central American Minors (CAM) that curved the border during 2014 Obama administration and created “entral American Minors (CAM). Refugee and parole program “umanitarian Protection” in the form of temporary protected status was terminated by the administration which was provided to various migrants living in America from decades.

Increasing vetting of obstacles for legal immigration

Trump administration had to make several reforms in the legal immigration system which rises the vetting of potential immigrants and slow down the legal admissions. Number of interview applicants have been increased by the administration significantly that must be approved for immigration to America. President Trump with the implementation of executed order suspended visa interview migrants and program just to give permission to some migrants and travellers to extend or renew their travel authorizations. All applicants for employment based permanent residency need to attend the interview in person as it has been made compulsory by the administration .To fulfill various aims, administration has taken various steps as these aims include; raising the evidentiary requirements for employers and to raising the investigation of various workers that come to the country for temporary work and ensuring that these temporary workers follow these U.S. laws formulated by the country.

Ending Deferred Action for Childhood Arrival

Trump has worked to finish the Obama –ra Deferred Action for Childhood Arrivals program as this program was providing protection to 7 lakh unauthorized persons which is serious alarm to the US those who entered to the country as children . Now Trump said that now no DACA holders will get any kind of protection as after 2 years no further renewal of their visa program will be extended. But various matters regarding the renewal of visa were taken to courts as DACA. As a Protective Activity no new application should be accepted by the agency. But the government has been prohibited from executing this exercise in March 2018. In the late 2017 and early 2018 Congress worked much hard for the DACA recipients to get citizenship coming under unauthorized immigrants along with their children but various lawmakers failed to resolve the issue and finally decision was taken to detain unauthorized immigrants. They are not allowed to enter the border as per the new policy.

Role of the Courts

Judicial system of America restricts the United States President and administration to make certain changes in the immigration policy of the U.S from being implemented. President has taken many steps to ban the entry of immigration from other countries to enter the U.S. Finally after the challenge faced from the court, US Supreme Court upheld the country Trump promised to ban the Muslim. The people from the following countries were banned to the US i.e. Iran , Iraq, Libya, Somalia ,Sudan ,Syria , Yemen. But court faced various challenges while executing orders as it shows discrimination with regard to religion and so in some cases court has to be temporarily relied upon. (www.migration policy.org)

Future US work force will undermine due to harsh immigration Policies : Immigration policies of Trump left the economic power undeveloped otherwise the generation has the courage to raise the economy in better terms. Children of immigrants can contribute much more to the US economy as shown by the research study, so by

promoting the success of those children will make the US economy better and strong. On the average basis in 2012, immigrant children contributed 12 percent as compared to the rest of the natives-born population in federal taxes and at the local and at the state level contributed \$30.5 billion as compared to the native, born peers immigrants children likely true graduate from colleges and with less likely to live in poverty line. (<https://www.law.berkeley.edu>)

Political Impact of U.S. Immigration Policy

In 2016 U.S. Immigration took over a turning point after the presidential election as new President Donald Trump took over a strong decision on illegal immigration, border wall construction, refugees of Syria and sanctuary cities. Up to our knowledge not any kind of direct link can be seen between immigration and elections in the United States. In the last 30 years the flow of immigrants to America has totally changed the society as well as the economy of America. As these immigrants widely affected native workers strengths and opportunities available in the labor market along with their productivity and along with that also widely affected the host country' economy, its sense of security, social norms and also its culture. Citizens of America answered to the psychological and economical costs and benefits through fiscal and mechanisms of non-economic aspects by the entrance of various immigrants in the country. By extending the number of voters directly, immigrants impacted the outcome of elections but this effect came from the indirect impact through the already existing voters' preference. As compared to Europe, immigrants are much more skilled in America. This study reveals out that along with high skill effect of immigrants and economic circumstances of a region locality impact the citizen of U.S. and also voters' response. This study shows that after estimating the increased immigration impact approximately 22% of change in the growth rate of voters throughout the U.S. countries can be described by the marginal effect of immigration on the basis of estimation. (<https://www.nber.org/papers/w24510>).

Negative Impact of Zero Tolerance Immigration policies as a matter of political Turpitude

Report by the Bureau of Labor Statistics provides that employees for the purpose of construction showing upward trend as during the period of 2018, 286000 jobs in addition to the existing ones has been generated. But even then problems have been faced by the business houses in finding out suitable workers. Associated General Contractors of America took a survey that shows approximately 80% businessmen were suffering from hard periods as they are finding it difficult for the construction business to search for the qualified laborers and this industry was heavily dependent upon the migrants. As one more research study by Pew Research Center revealed that around 25% workers in construction business are foreigners and out of which majority is of unauthorized persons.

As due to the strict immigration policies of Trump Era, authorized migrants find themselves helpless so just because of that threat they are highly susceptible to labor trafficking. Cases of the human trafficking are raised when supply of certain type of labor is less than comparison to demand. Due to the harsh immigration policies it doesn' mean that unauthorized and undocumented workers practice had been finished, it still prevails in the economy. Various construction companies secure themselves by referring to the brokers firms for finding workers as those firms conceal the work of such unauthorized migrants. So, we can say that still the corporates

get benefits from such labor. So it can be summarized that U.S. immigration policies presented and formulated by President Trump do not seem to be much effective as it has contributed less towards the economy of America for further development. As when auditing of the corporations is done then they do not show their unauthorized workers and show nonetheless as they just manage without bringing them into the pay rolls record of the company and attain their goals by just indirectly compensating them less for their works. Economy can bring this system into legalized way if U.S. policies should be such that provide temporary work visas to fulfill the demand of workers as these reforms can prove to be vital for the economy. Various construction corporations being raided and investigated by the Immigration and Customs Enforcement authority along with this employment verification forces also be reviewed it and it becomes a serious matter of concern as if undocumented and unauthorized workers recorded as pay rolls. (www.bakerinstitute.org/issue-briefs).

1953 Republican Turn on Immigration

Immigration issue in America reached at turning point in the fifties. Allies were trying to provide assistance to displaced persons in Europe and vast number of political refugees. A number of persons were shifting to America just because of their economic goals to be fulfilled. Presidential Commission on naturalization and immigration was appointed by Harry Truman. His formal statement was presented in the document to which we shall welcome and states that America needs to be more tolerant that opens door to southern Europe through migratory flows. Eisenhower took the charge of office wanting to follow Truman's path. President had been convinced that no threat to US security will be represented by the migrants as various other views were opposed to this. As against the Soviet Union, a valuable resource in the phase of struggle that was ideological was that much more open policy should be followed towards immigration. Refugee Relief Act had used the concept of "parole" which was introduced in the restrictive manner in the Immigration and Nationality Act of 1952 by Walter and McCarran. Eisenhower allowed the entry of about 38000 fugitives into America by using Hungarian Parole Program after the Hungarian Revolution came to an end in 1956. President of America had then taken the advantage of McCarran Walter Act's provision and then allowed the immigrants to enter the U.S. through family reunification, medical reasons with the authority of Attorney General. Refugees' entry was not permanent but as asylum seekers only as under this Act. Eisenhower allowed only those visas which were lying unused to the Hungarian escapees. At the end, Truman's work had been completed by the legislation whose belief was that refugees policies were to be tied to the national security interest. But from that time Refugees were no longer to be considered as against the national security interest.

Economic and Societal Impact of U.S. Immigration Policy

Trump deeply worked for bringing up the various concepts together with national interest, national security and benefits related to the economic aspects to restrict migration in persistent argument. President asked to have an exhaustive review of all the immigration policies in force i.e. for the essence of American economy and for its national security.

Presidential letter stated in the clear cut words that House and Senate leaders were asked to rigorously restrain all the illegal, unqualified and chain migration because they will destroy the U.S. Irretrievably Donald Trump finalized that U.S. needs to bring entry standards that would be tough in nature due to serious risk of terrorism so visa process would also be slowed down. Immigration also imposed a great barrier to the national security and national interest as management of America currently was monitored as large increment to be seen in the undocumented migrants and as compared to the U.S. born citizens sharply greater rate of criminal nature of migrants and also increased the number of terror activities and large or great burden on the host country of economic conditions. Natives of the America were continuously for a number of years saying that immigrants should not be allowed to be American citizens as they are totally unfit for the purpose and are just an unwanted load on the citizens of the U.S. who are dutiful to the nation. Donald Trump also banned the Muslim visitors to travel in the U.S. who are from majority Muslim countries. He also enforced the concept of good and bad immigrant dichotomy by following the idea of nativism with restrictions.

Trump levied strict prohibitions and restrictions towards the bad migrants. However constrictive policy of immigration by Trump became unjustifiably political after the presidency period of Eisenhower that was slowly faded away. So, then the claim by Barack Obama's policy in 2011 regarding Temporary extra screening also did not seem to be valid. So, President Donald Trump followed his own policies of Immigration which seem to be much more functional (<https://www.researchgate.net/publication/325263866>).

Enough proof is prevalent regarding immigration and about the policy changes leading to the critical impact on the behavior of individuals within as well as outside America. It is tough for the behavioral change to systematically recognize through documental records as dip in reporting crimes and a few applications for the benefit of immigrant publicans. Report shows that 11 million people living in America were unauthorized immigrants between the ports of America and Canada border where President Trump takes its entry to the office 20, 000 asylum seekers were arrested and this number was increased in June 2018 as 10, 000 asylum seekers were arrested. Initiatives of President Donald Trump depend upon the contracts with the State and Local jurisdictions. Immigration policy formulation is under the charge of federal government as mentioned by American Law. State and local law enforcing agencies inform ICE where they detect immigrants entering by unauthorized ways. ICE then allows its agency to take those unauthorized immigrants into their custody to take action against those persons. (www.migrationpolicy.org).

Conclusion

Present Republican Administration of United States says that immigrants came from different countries into America and they posed higher security risks and economic pressure. However, reports show that it is beneficial to follow U.S. Economy open immigration policies and also not to present security threats. In Modern American History an exclusive attention was on legal and unauthorized immigrants. Administration of Trump drastically slowed down timing of the visa processing, and also declined refugee admissions so that the internal security of the nation may not be jeopardized.

References

- **Pierce, Sarah, Jessica Bolter, and Andrew Selee.2018.** U.S. Immigration Policy under Trump: Deep Changes and Lasting Impacts. Available at [www. Migrationpolicy.org](http://www.Migrationpolicy.org).
- **Nardini, Alia** Trump and U.S. Immigration Policies. Lessons from the Eisenhower Administration, <https://www.researchgate.net/publication385263866>.
- **Cabrera Correa Gvadalupe , Payan Tony.** Political Turpitude : The Negative Impact of Zero –Tolerance Immigration Policies on Irregular Labor Markets [www. Bakerinstitute.org/issue-briefs](http://www.Bakerinstitute.org/issue-briefs).
- **Schochet Leila:** Trump’ Immigration Policies are Harming American Children. <https://www.lawberkerley.edu>.
- **Mayda Maria Anna and Peri Giovanni:** The Political Impact of Immigration : Evidence from the United States. <https://www.nber.org/papers/w24510>.
- Government of Canada, “sylum Claims” updated July13, 2018 [www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/services/refugees asylum- claims.html](http://www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/services/refugees/asylum-claims.html).

CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS: INCLUSIVE EDUCATION IN INDIA

Ramandeep Kaur
Research Scholar (Economics)
Punjabi University, Patiala

Dr. Sangeeta Nagaich
Assistant Professor (Economics)
Punjabi University, Patiala

Abstract

Where arises the ignorance, there is for sure guarantee of the uprooting of marginalisation in the society. Children with disabilities i.e. children with special educational needs are minority that are not prioritised in the context of education programmes in India. For the purpose of research and practice, the inclusion of the disabilities of the individuals has been a challenge for the society. Over the past two decades, the philosophies which are related to education of children with special educational needs have evolved dramatically and there have been efforts in implementing policies in several countries including India, which will foster the integration and inclusion of students in the mainstream education system. Although it is widely advocated in the recent past, the inclusive education now has become the worldwide phenomenon. It is a philosophy as well as a principle and/or practice that are based on human rights and social justice. It advocates that children with special needs have to be educated along with their normal peers in the regular classrooms. The main objective of this paper is to provide an overview to the readers of the developmental process of inclusion services for individual with disabilities and its implementation in context of India in India. To highlight the key issues and obstacles against the successful inclusive education an attempt has been made and suggestions has been formulated which will going to help and assist in providing the appropriate inclusive education for individuals with disabilities in India. Since, India has also advocated the implementation of inclusive education and it has been supported by relevant policies, legal enactments, schemes, programmes, and plans, so this present piece of work will also addresses the contemporary initiatives undertaken by Central and State Governments for persons with disabilities in India. This research work also provides a comparative scenario of inclusive services across the world for depicting the development of inclusive services for children with special needs in Indian schools since its independence.

Keywords: Education, Inclusive Education, Special Education, Disabilities, Government Initiatives

Introduction

The term inclusion refers to an approach wherein students with special need spend most or all of their time with non-disabled students. Inclusive classrooms can be understood as the classrooms in which large numbers of students with special educational needs are mainstreamed fully in the classrooms with general students, or we can say that one or two students generally used to be spend time each day in both classrooms i.e. in the general as well as special education classroom. The terms like least restrictive environment, inclusion, and mainstreaming are often used interchangeably. They are not, however, synonymous concepts. Least restrictive environment (LRE) refers to the IDEA' (1990, 2004) mandate ensures that schools educate students with disabilities in integrated settings, alongside students with and without

SOCIO- ECONOMIC IMPACT OF BRAIN DRAIN IN INDIA

Innerjot Kaur

Assistant Professor (Commerce)
Desh Bhagat College
Bardwal, Dhuri, Punjab, India

Abstract

This study puts light on the Brain Drain along with its impact on the society and on the economy of India. It also explains the reasons why individuals going abroad and its loss to nation. Current problem that is being faced by the country is brain drain as large number of skilled individuals settling abroad and serving advanced countries.

Keywords: Human Capital Flight, Brain Drain, Emigration, Diaspora

Introduction

Brain Drain also known as “uman Capital Flight” which means emigration of skilled, educated and intellectual individual out of the country that becomes a matter of concern for various nations. As now our youth is migrating towards developed nations like Canada, Australia, USA just for better living standard, for handsome salaries and for high career opportunities. Our talented youth includes doctors, scientists, engineers etc. that utilizing their potential abroad. Once the students leave the country they seldom come back which is a great lose to the country of origin as it demolishing India’ future. It will remain as it continued until proper measures will not be taken as we can see various Indian talented individual serve other nations but not their own mother land. Great lose occurs to the nation, industries, firms because of human capital flight. People use to leave the source country because of various reasons like lack of career opportunities, political instabilities, lack of medical facilities. One more example of human capital flight is Puerto Richan Debt Crises as mass departure of skilled professionals like doctors, nurses, and medical staff from island just because it was hard for island to compensate its professionals and for more advancement opportunities they left the island. So, brain drain is not only a firing alarm for India but for various other nations too.

Objectives

- Economic impact of brain drain
- Social impact of brain drain
- Reasons of brain drain

Review of Literature

Watanabe (1969) revealed in his study of brain drain various countermeasures that can be possibly implemented to stop the practice of mind drain. He recommends that to develop the less developed countries there is need to accelerate the growth of financial development in the nation that contributes to reduce the practice of brain drain as immigrants find better opportunities within their home land.

Bhagwati (1972) suggested that people those who migrate for the benefit of another economy should be

levied with the supplement form of income tax by the country from where these immigrants move through which even less developed country can also get some earnings from its immigrants that can be used for nations development.

Research Methodology

This research paper is based on the secondary data as information is taken from various research papers of various experts. I have visited at the different sites over the internet and have studied lots of information for the purpose of this research paper. I have also used the statistical technique i.e. percentage method for the purpose of this paper.

Explanation

Human Capital Flight as another name for Brain Drain can also be denoted as an economic cost because people along with them they use to take some value that has been inculcated in them in the form of training that they take to another countries that has been provided by the nations own various organizations, resources and also by government of the country as the benefit in the form of emigrants high skills utilized by the developed nations. We call it human capital flight because along with our talented youth it also includes vast amount of finance outflow from the country as paying huge amount of money to another country in the form that has been spent on citizens of the country migrating to advanced nations and utilize their talent in such country. Even further parent country of individual also lost the services from migrants which otherwise they could have provided by them in their own country that affects the economic growth of a nation. Brain Drain is the process where highly qualified individuals of a country migrate to another country. Brain Drain this term has just been determined when our scientists, doctors, skilled employees started migrating to the developed nations in search of their better living standards and good career opportunities. So because of this increased trend all the developing countries including India are suffering. As per the estimates of United Nations Development Programme (UNDP) every year India loses \$2 billion because of computer experts are migrating to America. Each year \$10 billion flows out of the country as Indian students going abroad for higher studies that causes a great loss to the Indian economy also to the other economies from where students migrate to another countries and then instead of serving to their home country they get permanent stay in the developed countries. Each year demand for the passports increased and our brilliant and fantastic students go out of the country. So, the gap between the countries is increasing as rich countries becoming rich and poor countries becoming poor as rich countries gaining their strong existence just because of their high knowledge power.

In a developing country like India very few opportunities are available as lack of funds and no proper research equipments are available to carry out their work, not proper laboratory facilities are available which forces the individuals to move to the developed countries where all these facilities are properly available. This reason takes our talented and professional youth to countries like US, UK, Canada, Australia, New Zealand and serve these countries with their skill and potential which otherwise due to lack of good job opportunities in developing countries skilled professionals do not able to utilize their hidden potential.

As per the report presented by Highest Scientific Body of US that in 10 years 85% increase in migrants from India to US that includes Indian engineers and scientists. As per the report of National Science Foundation in the year 2013 in America 57% of immigrant scientists and engineers are from Asia. In America from 21.6 million to 29 million scientists and engineers were increased from year 2003 to 2013. Most important factor which gave birth to this growth is immigration.

India is rich in various kinds of trained professionals as in the field of Science and Engineering and demand for such professionals is much more in the developed economies due to their richness in knowledge intensive activities so India become a great supplier of such highly skilled professionals. Top most countries from where students enroll for higher degrees in the field of Science and Engineering in America are from India, China and South Korea and these countries contribute around 47% of their students for the enrollment in science and engineering courses in American Universities. Out of the total highly skilled migrants majority of those move to America compare to other developed countries and those Indian migrants are to be considered in the best educated ones and comes in the category of high earning groups.

As per the estimates done by the Indian Government Indian Diaspora is much diversified one among 110 countries as 30 million Indian people residing in those many countries. They include all kinds of diasporas either skilled, semi-skilled or unskilled as they all want to be settled down in the high income countries after having been used the resources of their home country, so along with their skilled brain they all also taking nations capital with them leaving the country in loss.

Developing countries are much more losers than winners by becoming brain drain producers. How much they gain or lose? All depends upon the various specific factors of the developing country like population size, rate of people migrating from the country, growth rate of the economy and their geographical location. Policymakers of the country should take into consideration all the different factors while formulating policies for the brain drain and brain gain. There has been vast increase in the migration of individuals as in 1960 it was 75 million that increased to 210 million till 2010 as per the study of United Nations Global Migration Database.

Out of the world' population, world migration rate increased from 2.5% to 3.1%. Large portion of this change was artificial in nature due to the former Soviet Union break up as reclassification of workers was done through their internal movements which were later in 1990s was considered as international migration. Further if the scope of migration be narrowed down to the developed countries than the rate of international migrants have been increased from 43% to 60% from 1960 to 2010. Rate of immigration has been tripled in 1960 and was doubled in 1985 of the foreign born people in the highly income countries.

As per the table given below shows percentage change of the people of Indian nationality those who migrate to the developed nations i.e. Australia, Canada, USA from 2000 to 2016 and the results as per the International Migration Database shows that there is large increase in the number of migrants from India to these advanced nations.

Percentage Change in Migrants from India to Developed Countries from Year 2000 to Year 2016

Developed Country/ Year	2000	2016	Percentage Change
Australia	4582	38552	741.37%
Canada	26123	39790	52.32%
United States	41903	64687	54.37%

Source: International Migration Database, OECD. Stat

Brain Drain has significant social impact in India as talented and curious youth want to reside in developed countries. Various foreigners come to India to get their medical treatment as they think that Indian doctors are better than their ones. But to earn more Indian doctors and various other professionals use to practice their profession in developed nations and leaving the country undeveloped. India as developing country here people facing huge amount of problems like impoverishment, health and sanitation, etc. but along with these problems India is having reputed educational institutes like Indian Institute of Technology (IIT), National Institute of Technology (NIT), All India Institute of Medical Sciences (AIIMS). These institutes along with providing theoretical knowledge also provide practical knowledge for enhancing students' caliber, creative skills. India is in developing stage need more talented youth to do research and innovation but if huge mass talent of the nation will leave the country then the ambition of developed India will just remain a dream. This will further along with social impact also put crucial impact on the economy as industries will work with obsolete techniques, less investment which further leads to less capital formation. Along with industries even in the agricultural field still old techniques are used which leads to less revenue as a consequence of less productivity. If educated youth will engage in farming activities then resources will be optimally utilized and will also invent new techniques of farming that results into increase in the nation's growth rate.

Various reasons of human capital flight are:

- **Less promotional opportunities:** Due to the less promotional chances and low opportunities for the growth of the employees and further under-utilization of their talent due to less research and innovative facilities in the country.
- **To seek good living facilities abroad:** In the want of a high living standard people use to migrate towards the developed economies as proper infrastructural and good facilities for living are being available in such countries.
- **Lower salaries:** As lower salaries and wages are provided to the employees in the country. When host countries income rise as compare to the country of origin then people start migrating towards those developed nations as such countries even demanding skilled workers.
- **Unemployment in the country:** Due to lack of employment opportunities to the graduated

candidates force them to leave the country and move to the countries where they can brighten their future by utilizing their knowledge. In India employment is provided on the reservation system which de-motivates the individuals as their merit, caliber, analytical ability is affected.

- **Non Availability of good working conditions:** Lack of proper competent and congenial working environment as well as long working hours, lower wages, workers feels insecurity towards the job. All these factors greatly results in brain drain.
- **Due to political reasons:** Political system is instable which reduces the utility of future plans and forecasts due to the uncertainties that push he individuals, brilliant minds to migrate.

Suggestions

- India is endowed with rich natural resources if utilized optimally than our country can also become developed nation. But day by day India is losing its human resources without their presence efficient utilization of our rich resources is not possible. Parents can take initiative by not sending their children to other nations. Foremost step should be taken by the political leaders and should set an example by not sending their sons and daughters out of the country.
- No doubt our government doing lot for the development of the country as promoting Cashless Economy, Digital India, Swachh Bharat Abhiyan mission, Make in India etc. but still lot needs to be done to keep the brilliant youth of the nation within the country. To curb the problem of Brain Drain government should formulate various policies for the benefit of nation' youth as lucrative employment opportunities to be provided and utilize their hidden potential by placing the youth on the suitable job positions and by providing business opportunities with various incentive schemes so that talented business minds should not leave the country.
- Various Research and Development activities to be undertaken by the government that would contribute towards the progress of the economy and quality education to be provided.
- Political system needs to be stabilized so that foreigners can invest freely in the country and provide employment opportunities to the youth within the domestic boundaries of the country.

Conclusion

Every country needs to do lots of efforts for its development as nations that are developed was not developed since they formed but by their hard work those economies become developed. So India is also at a developing stage where it needs a great support from its youth as it can utilize its talent and innovative mind to taking the country to heights which is possible if whole country unites together. Government should introduce lucrative opportunities which can reduce the problem of brain drain and even all citizens should support the government for nation's growth to make India a developed nation.

References

- **Docquier Frederic.** “The brain drain from developing countries.”<https://wol.iza.org/articles/brain-drain-from-developing-countries>.
- **Goel Charu.** “ Study of Major Issues Related to Brain Drain from India to USA.”International Journal of Advance Research, Ideas and Innovations in Technology ISSN: 2454-132X Impact factor: 4.295 (Volume 4, Issue 1) Available online at www.ijariit.com
- **Raveesh S.** “Rain Drain: Socio-Economic Impact on Indian Society” International Journal of Humanities and Social Science Invention ISSN (Online): 2319-7722, ISSN (Print): 2319-7714 www.ijhssi.org Volume 2 Issue 5
- **Watanabe, S. (1969).** “The Brain Drain from Developing to Developed Countries” International Labor Review, 99(4), 401-433.
- <https://www.quora.com/What-steps-should-the-govt.-take-to-stop-brain-drain>
- https://www.investopedia.com/terms/b/brain_drain.asp
- <https://www.quora.com/what-is-the-social-impact-of-brain-drain-in-India>

AGRARIAN CRISIS: AN ANALYSIS OF FARMER SUICIDES IN INDIAN PUNJAB

Monica

Assistant Professor (Commerce)
Desh Bhagat College,
Bardwal, Dhuri, Punjab, India

Abstract

The National Crime Records Bureau of India reported in its 2012 annual report that 135,445 people committed suicide in India, of which 13,754 were farmers (11.2%). Punjabi farmer suicides represent a broader problem related to the marginalization of the rural sector to the benefit of burgeoning towns and cities in the developing world. Studying and addressing this issue can provide important lessons for future rural development interventions and also serve as a reminder of the importance of holistic analysis of the many layers of human rights issues implicated in sudden economic expansion policies. Farmer suicides in post-conflict Punjab also represent how unfulfilled socio-economic rights can fuel both inward- and outward-facing violence and insecurity. Only through an immediate and a multi-staged response plan, combining policy changes by the Central and State Government with the guidance of civil society, can the Punjabi farmer truly bask in the reported glory of “India Rising”. My paper is focusing mainly on the analysis of reasons of farmer suicides because of agrarian crisis with the help of few factors and possible solutions to it. A Punjab government survey report says 5,000 farmers and farm labourers committed suicide in Punjab between 2013 and 2014, which means three suicides every two days. Bathinda, Sangrur and Mansa are the most severely affected districts of state.

Keywords: Agrarian crisis, farmer suicides, Indian agriculture, agriculture indebtedness, Indian Punjab.

Introduction

India is an Agrarian country with around 60 per cent of its people directly or indirectly depends upon Agriculture. Agriculture in India is often attributed as gambling with Monsoon because of its almost exclusive dependency on monsoons. The failure of these monsoons leading to series of droughts lack of better prices, exploitation by Middleman have been leading to series of suicides committed by farmers across India especially in Punjab. The current spate of farmers suicides highlighted by the media first in Kerala, Karnataka and Andhra Pradesh and now in Punjab, is certainly a disturbing phenomenon. Punjab is going to approach environmentalism, labour diversification, and its economic growth moving forward. It already boasts one of the highest unemployment rates in India, and despite its agricultural success, farmer livelihoods have been declining, resulting in a record number of farmer suicides. The various reasons, for suicides among Punjab farmers are perturbing enough to warrant a serious study. Hence there is need for an

objective and systematic study of the incidence and causes of suicides in Punjab. Farmer suicides in Punjab expose the extreme rural plight that is otherwise shadowed by the prevalent narrative of “India Rising”-the billion-strong nation of India as one of the world’ fastest-growing economies.

The state of Punjab has been showcased as an Indian agricultural success story since the Green Revolution, which was the parcel of development initiatives undertaken by developed countries in the late 1960s and 1970s to aid developing counties in increasing their crop yield. Yet, since this time there has been a steady increase in the number of economically-related suicides by Punjabi farmers. During the Green Revolution, production was improved with the use of modified seeds that increased yield only when combined with expensive chemical fertilizers and irrigation. Unable to afford sufficient amounts of these expensive inputs, small farmers found their holdings becoming progressively less profitable. Meanwhile, grain prices remained comparatively low even as input costs increased. Now, three decades later, the small and marginal farmers of Punjab, in trying to pursue environmentally and economically unsustainable agrarian practices, are accumulating high debt while lacking alternative sources of income. As a result, farmers, their unions, concerned NGOs, and several academics conclude that agriculture has become a losing proposition in Indian Punjab, the farming heartland of South Asia for generations. In the present case, suicides among Punjab farmers have by all means become a public issue as these are no longer confined to isolated cases.

Review of Literature

Examining Farmer Suicides in Punjab: Farmers’ suicides are not a phenomenon by itself; rather it is an extreme manifestation of the underlying agrarian crisis prevailing within the state- Punjab for a long period of time. In recent time period this menace has turned out to be an epidemic, which has rocked the whole Punjab. In Indian Punjab, one various groups are reporting a significant number of farmer suicides. Movement against State Repression (MASR), an NGO working in Southern Punjab for the past two decades, has recorded 1,738 suicides in 91 Punjabi villages between 1988 and 2014. These 91 villages are from two sub-subdivisions of District Sangrur, one of the 22 districts of Punjab. MASR estimates at least 50,000 suicides have occurred across Punjab over the last two decades, though not all districts are equally affected. These numbers are enough to pass a chill down the spine! Policies associated with the process of liberalization imposed stress on peasantry of Punjab by withdrawing formal supports towards the sector, which in turn made farmers dependent on non-institutional sources such as private moneylenders and private agents. Seed sector liberalization has not only brought private players in agriculture but also encouraged monoculture of hybrid cash crops requiring costly inputs, which eventually gets transformed into debt. This situation coupled with crop failure due to pest attack, climatic change and lack of irrigation led to mismatched expectation of farmers and indebtedness. Agonized farmers found solution to all these woes in the forbidden path of committing suicide.

Agricultural Growth Deceleration in Punjab: Enquiries by FE reveal that the growth rate in the primary sector which comprises of agriculture and allied sectors was just 1.86% in year 2005-06. In the year 2004-05, the growth rate in agriculture sector was 2.17%. If average of last five years from fiscal 2002-03 to 2006-

07 is to be taken, the agriculture and allied sectors in Punjab grew at a meagre 2.21%. Little doubt that in its latest report the Planning Commission has observed that Punjab would be the lowest growing state in the country during 2007-12. It also observed that if deceleration in the rate of growth was allowed to continue, it would affect the income and employment levels in the state which was a cause of severe concern. The poor growth in the primary sector was mainly because of stagnant agriculture. Given the relevance of the sector for employment and rural development the declining trend in agricultural growth has emerged as a major concern for researchers and policymakers. The sector has recorded wide variations in yield and productivity and there was a shift towards cash crop cultivations. Moreover, agricultural indebtedness pushed several farming households into poverty and some of them resorted to extreme measures like suicides. In this context, the present paper reviews the performance of the Indian agriculture since reforms and compares it with pre-reforms conditions. The review also concludes that much of the slowdown in agriculture is caused due to factors such as infrastructure, technology and environmental factors, lack of political commitment and poor implementation of policies.

The political economy of farmer suicides in Punjab: The suicides in Punjab are the result of mental stress and this mental stress is most often caused by poverty and especially by indebtedness. Indebtedness and the inability to earn enough income to relieve the debt will assault the farmers feeling of self-esteem and respect. In many cases the individuals who committed suicide were responsible for the income and this debt created the feeling that they are incapable of taking care of their loved ones and themselves. This feeling has brought shame upon them and might even have confirmed for them the idea of being backward or underdeveloped. Once this has entered their minds it accumulates and creates a heavy mental burden. It is important to note that it is most likely that most farmers who committed suicide probably blamed themselves for their poverty and indebtedness. The newly introduced farming system has increased cost of production which in turn has led to the indebtedness and the disturbance of the harmony within farmers themselves. These suicides as these acts are showing us that the agricultural system that had been introduced as part of a development, project has failed for especially the weaker parts of Indian society i.e agricultural labourers, marginal and small farmers.

Research Objectives

To achieve the research objective, the following specific objectives were formulated:

- 1) To make an analysis of number of suicides in 2016 depending upon 4 factors i.e. age, education, family size and family income.
- 2) To find out the relationship between indebtedness and suicide.
- 3) To suggest ways and means to reduce the incidence of suicide to the minimum possible.
- 4) To analyze the reasons for indebtedness and suicide.

Research Methodology

In accordance with the objectives and research questions, the study is based on the secondary data collected from various websites, publications, journals, newsletters etc The study has been based on secondary

information and sees the picture of post globalization in Punjab through the lens of agriculture.

Reasons for Agrarian Crisis

- 1) **Unseasonal rains:** A look at the profile of the farmers who committed suicide due to unseasonal rains reveals they are mostly marginal and small farmers, with land holdings up to five acres, who had taken additional land on lease at the rate of Rs 30,000-40,000, a well-established practice in Malwa region of Punjab. This is the same category of small and marginal farmers which accounts for 70 to 80 per cent of farmer suicides in general in government's long term farmer suicide data. In fact, the geographical concentration of suicides in the recent months is also in the same districts of Malwa, with the major reason behind their suicide being debt.
- 2) **High input costs:** Agriculture in Punjab suffers from mono-crop culture of mainly wheat and paddy. With this cropping pattern, farming itself is becoming an unviable occupation, due to rising fixed and variable input costs, and low remuneration leading to falling profit margins. Variable costs increase due to rising prices of inputs like fertilizers, pesticides, weedicides, diesel etc. And further fixed costs like installation and deepening of submersible pumps due to the dipping water table increase the financial woes of farmers. For a small and marginal farmer, it is economically unviable to make such investments, especially by borrowing from informal sources at high rates of interest (18 to 36 per cent). Production levels in the state have already touched the saturation point and productivity cannot be increased further by intensive use of inputs.
- 3) **Exploitation by arhtiyas**

Farmers with no auxiliary source of income except agriculture have to rely on credit to fulfill the significant amount of investment required for farm infrastructure, machinery and quality inputs and also their daily expenses. Cooperative societies provide short-term formal loans for seasonal agricultural expenses, but for expenses like motor burn-outs, installation of a submersible pump (which may cost upto Rs 3 lakh), and even various household expenses farmers have to depend upon arhtiyas. Farmers have become heavily dependent on commission agents (arhtiyas) because of urgent need and easy availability of loans at any time of the day. The farmers who take land on lease for cultivation also have to bear the extra cost of rent of land. Since loans cannot be obtained from formal sources against land obtained on lease, once again these farmers have to rely on informal sources like arhtiyas for the expenses of cultivation alongwith the lease rent. This vicious cycle of taking more costly loans just to carry on cultivation in the hope of turning around their finances and repaying previous loans with high interest pushes farmers in to accepting informal lending at exorbitant rate of interest (18 to 36 per cent) on exploitative conditions like having to sell their produce only through their lenders.
- 4) **Unemployment and low auxiliary non-farm income opportunities**

Unemployment and low auxiliary non-farm income opportunities are the other main issues in the state. Mechanization of agriculture means only one family member can manage the agriculture

operations, relieving the rest for the state has failed spectacularly in providing alternate employment. The unemployed rural educated youth constitute approximately 54 per cent of the aggregate rural unemployed in the state. Absence of the manufacturing industry is the main reason of unemployment and the fledgling Information Technology (IT) industry is unable to provide jobs to rural educated youth. With such meagre non-farm income opportunities, the farmers are solely dependent on agricultural income which is also very low and unreliable. It is very difficult to lead a minimum quality life with such low income for the Punjabi farmers who have traditionally enjoyed a relatively higher standard of living even prior to the heyday of Green Revolution. It should be noted that these farmers have rather munificent socio-cultural norms and traditions, inherited from a plentiful, prosperous past, making the current economic adversity appear more depressing.

- 5) **Restructuring of the Public Distribution System (PDS):** As part of the neo-liberal policy, the government restructured the PDS by creating two groups below Poverty Line (BPL) and Above Poverty Line (APL)—and continuously increased the prices of food grains distributed through ration shops. As a result, even the poor people did not buy the subsidized food grains and it got accumulated in go downs to be spoiled or sold in the open market. As the in-take from PDS was less it has affected the food security of the poor, especially in the rural areas, and this has indirectly affected the market and the farmers.

Data Analysis and Interpretation

Data given below is collected from various sources and classified mainly into two categories i.e. Farmers and agricultural laborers. The distribution is based on four factors –Age, Education, Family type, Family income.

Table 1
Clarifications of Suicide rate on the basis of age

AGE % (IN YEARS)				
	YOUNG(15-35)	ADULT (35-55)	OLD (ABOVE 55)	TOTAL
FARMERS	48.6	41	10.4	100
AGRICULTURE LABOURERS	57.50	32.8	9.7	100

SOURCE : STATISTICALLY ANALYSED DATA (2016).

Table 1 shows the classification of suicide rates on the basis of age and there are three categories- young, adult and old. The data shows that among farmers, around 48.6% of suicides are committed by young farmers, 41% are the adult farmers and 10.4% are the old farmers who are above 55 years and committed suicide. Whereas among agricultural laborers, 57.50% suicides are committed by young farmers, 32.8% are adults and 9.7% are the farmers above 55 years of age who committed suicide in 2016.

Table 2
Clarifications of Suicide rate on the basis of education

EDUCATION %			
	ILLITERATE	LITERATE	TOTAL
FARMERS	47.50	52.50	100
AGRICULTURE LABOURERS	45.52	54.48	100

SOURCE : STATISTICALLY ANALYSED DATA (2016).

Table 2 shows the classification of suicide rates on the basis of education and there are two categories- illiterate and literate. The data shows that among farmers, around 47.50% of suicides are committed by illiterate farmers and 52.50% of suicides are committed by literate farmers. Whereas among agricultural labourers, 45.52% are illiterate farmers and 54.48% are literate ones.

Table 3
Clarifications of Suicide rate on the basis of family

FAMILY TYPE %			
	JOINT	NUCLEAR	TOTAL
FARMERS	14.17	85.83	100
AGRICULTURE LABOURERS	20.50	79.50	100

SOURCE : STATISTICALLY ANALYSED DATA (2016).

Table 3 shows the classification of suicide rates on the basis of family type to which they belonged and there are two categories- joint family and nuclear family. The data shows that among farmers, around 14.17% of suicides are committed by the farmers from joint families and 85.83% of suicides are committed by farmers from nuclear families. Whereas among agricultural labourers, 20.50% are farmers from joint families and 79.50% are from nuclear families.

Table 4
Clarifications of Suicide rate on the basis of family income

FAMILY INCOME %					
	POOR	LOW	MEDIUM	HIGH	TOTAL
FARMERS	6.67	35	41.67	16.67	100
AGRICULTURE LABOURERS	8.80	27	47.50	16.70	100

SOURCE : STATISTICALLY ANALYSED DATA (2016).

Table 4 shows the classification of suicide rates on the basis of family income and there are four categories-poor, low, medium and high family income. The data shows that among farmers, around 6.67% of suicides are committed by poor farmers, 35% are by low income farmers, 41.67% are by rich or high income farmers. Whereas among agricultural labourers, 8.80% suicides are committed by poor farmers, 27% are by low income farmers, 47.50% are the farmers having medium income level and 16.70% suicides are by high income group of farmers who committed suicide in 2016.

POSSIBLE SOLUTIONS

Some of the solutions can be helpful to some extent to eradicate the root cause of farmer suicide:

Generating employment : There should be alternative options for the farmers and their families for jobs or work, in case of need when they find it difficult to survive on the low profit margin from agriculture produce.

Creating awareness among farmers and their families : Steps should be taken to educate the farmers and their families about how to overcome a typical problem, for this, various ways can be used like advertisements, public lectures in rural areas etc.

Assistance and guidance : Farmers should be given assistance whether financial, moral or educational in case of need to enhance their skill and ability for better handling any problem e.g. help centres.

Initiative by the government : Government should initiate to help farmers by providing subsidies, establishing counselling centres, implementing new techniques of farming etc.

Liberalizing banking regulations : Efforts should be made by the government to liberalize the banking rules for easy lending of loans to the needy farmers at low rate of interest.

References

- Punjab Agricultural University, Farmer' and Agricultural Labourers Suicide due to indebtedness in the Punjab State –Pilot Survey in Bathinda and Sangrur districts.
- Gill A and Singh L (2006) Farmers" suicides and response of public policy: Evidence, diagnosis and alternatives from Punjab. *Economic and Political Weekly* 41: 2762-2768.
- Irengbam D (2012) Study of suicide victims in agriculture of Punjab. *Indian J Management and Business Studies*. 2: 36-38.
https://en.wikipedia.org/wiki/Agriculture_in_India
- Misra, S.K. and Puri, V.K. 2004. *Indian Economy*, 22nd revised and updated. Published by Mrs. Meena Pandey, Himalayan Publishing House, pp. 620-621
www.un.org/esa/sustdev/csd/csd16/PF/presentations/farmers_relief.pdf
- Bhalla, G. S., & Chadha, G. K. (1982). Green Revolution and the Small Peasant: A Study of Income Distribution in Punjab Agriculture: I. *Economic and Political Weekly*, 826-833.
- <http://www.thehindu.com/news/national/other-states/Young-Punjab-farmers-wilt-in-agrarian-crisis/article14546145.ece>
- <http://www.tribuneindia.com/news/punjab/in-15-years-6-districts-saw-14-000-farm-suicides-study/507279.html>
- <http://www.tribuneindia.com/news/comment/why-punjab-farmers-are-driven-to-suicide/92098.html>

SOCIAL WELFARE PROGRAMMES FOR WOMEN IN INDIA

Gurjeet Kaur
Research Scholar
Punjabi University, Patiala

Abstract

In India social welfare is always dominated by the values of humanitarianism, spirituality and individuality. Society does not impose any welfare measures on its citizens. People are free to decide whether to make use of the provisions under a particular Programme or not. It also considers individual capacity with regard to the solution of the problem which confronts him. Social welfare recognizes that several factors can lead to one particular problem. Hence a detailed study of these factors is done before planning a welfare Programme to help a client or community. Such a Programme has greater chance for success.

Keywords: Social Welfare Programme for Women, Objectives, Role, Impact, Analysis

Introduction

The government believes in the collective responsibility of the government, various administrative staff, entire community and individuals in attaining the goal of welfare state. Commitment, co-ordination and responsibility on the part of all individuals, departments and institutions concerned are essential in attaining social welfare in India.. The Indian governments have adopted many programs for the welfare of the women. The programs are shown as follow:

Working Women Hostel

The government of India is concerned about the difficulties faced by such working women. Introduced a scheme in 1972-73 of grant-in-aid for construction of new/expansion of existing buildings for providing hostel facilities and also in rural areas where employment opportunities for women exist.

The scheme gets its inspiration from the legendry great women from the history of Punjab who become an inspiring motivating figure for the great '40 Muktas' of the Sikh history. She is known as a symbol of power and faith. Based on an evaluation of the existing programs received from the standing committee of Parliament on welfare of women, the scheme has been revised to promote availability of safe and conveniently located accommodation for working women who need to live away from their families due to professional commitments.

Objectives

The objective of the scheme is to promote availability of safe and conveniently located accommodation for working women, with day care facility for their children, wherever possible, in Urban, Semi Urban, or even rural areas where employment opportunity for women exist. To achieve this objective, the scheme will assist projects for construction of new hostel buildings, expansion of existing hostel buildings and hostel buildings in rented premises. The working women's hostel project being assisted under this scheme shall be made available to all working women without any distinction with respect to caste, religion, marital status etc. Subject to norms prescribed under the scheme.

While the projects assisted under this scheme are meant for working women, women under training for job may also be accommodated in such hostels subject to the condition that taken together, such trainees should not occupy more than 30% of the total capacity the hostel and they may be accommodated in the hostels only when adequate numbers of working women are not available. Children of working women, up to the age of 18 years for girls and up to the age of 5 years for boys may be accommodated in such hostel with their mother.

Kanya Jagriti Yojna

Under this scheme, on January 26, 1996 or after this are provided scholarship for their study. This facility can only be availed if the annual income of the family is less than Rs. 11,000/- per year. For availing this facility, their parents have to deposit Rs. 5,000/- in the name of their daughter in life insurance corporation at the time of her birth. Then after attaining age of 6 years, she will be given Rs. 600/- after every six months and after attaining age of 12 years, she will be provided Rs. 1200/- after every six month. State Government has provided financial assistance to 6,000/- beneficiaries in 19936-97. For year 1997-98, government has sanctioned Rs. 50.00 Lakh for this scheme.

Indira Gandhi Matritva Sehyog Yojna

Indira Gandhi Matritva Sehyog Yojna (IGMSY). Conditional Maternity Benefit (CMB) is a centrally sponsored scheme with 100% funding from Government of India. For pregnant and lactating women is being implemented on Pilot basis in Panchkula district. Pregnant women of 19 years of age and above for first live births are entitles for benefits under the scheme. All Government/PSUs (Central & State) employees will be excluded. To improve the health and nutrition status of pregnant, lactating women and infants by:

- I. Contributing to better enabling environment by providing cash incentives for improved health and nutrition to pregnant and nursing mothers.
- II. Promoting appropriate practices, and services utilization during pregnancy, safe delivery and lactation.

Under the scheme cash transfer of Rs. 4000/- after second trimester till the child attains the age of six months. Subject to fulfillment of conditions mentioned in the schemes would be given to each pregnant and lactating mother.

Swa-Shakti Project

The Swa-Shakti Project, also known as Rural Women's Development and Empowerment Project, was sanctioned on 16 October 1998 as a centrally-sponsored project for a period of 5 years with an estimated outlay of Rs. 186.21 crore. In addition, an amount of Rs. 5 Crore was provided for facilitating the setting up of revolving funds for giving interest-bearing loans to beneficiary groups primarily during their initial formative stage.

Aim of the Project

The project aims at enhancing women's access to resources for better quality of life through use of drudgery

reduction and time saving devices, health, literacy & confidence enhancement and increasing their control over their income through their involvement in skill development and income generating activity.

- I. Establishment of 7400 to 12000 self-reliant women's self help-groups (SHGs) having 15-20 members each,
- II. Increased control of women, particularly poor women, over income and spending, through their involvement in income generation activities, which will help in poverty alleviation,

Training and Employment Programme

In order to prepare women for self-employment by making full use of the financial assistance made available by it, the corporation organizes training and orientation camps, in rearing of cross-bred cows, raising poultry farms training in knitting, soap making, fruit preservation and a few other trades independently as well as in collaboration with departments and organization connected with particular activities.

Old age Pension Scheme

Indira Gandhi National Old Age Pension Scheme (IGNOAP) is a National Old Age Pension Scheme in India. It was launched by Ministry of Rural Development. All persons of 60 years and above (revised downward from 65 in 2011) and belonging to below the poverty line category according to the criteria prescribed by the Government of India time to time, are eligible to be a beneficiary of the scheme. The pension from 60-79 years and INR 500 per month per pension for those 80 years and above and states are supposed to contribute an equal amount vis-s-vis the scheme. While the Indira Gandhi National Pension for widows and disabled people was doubled in the Union Budget of 2012-13, bringing it to Rs. 300 per month, the old Age Pension for people aged under 80 years was not raised. The Indira Gandhi Pension Schemes are capped so that very few of those are entitled to a pension, as they meet the criteria of having incomes below the official poverty line, actually receive on.

Stree Shakti Puraskars

Five National Awards known as Stree Shakti Puraskars were Instituted in 1999 in the names of four eminent women in Indian history, viz, Kannaki, Mata Jijabai, Rani Lakshmi Bai and Devi Ahilya Bai Holkar. There will be conferred annually to honour and recognize the achievements of individual women who have triumphed under difficult circumstances and have fought for establishing the rights of women in various areas such as education, health, agriculture, rural industry, protection of forest and environment, awareness generation and consciousness on women's issues through art and media. This department has proposed to set up National Resource Centre for women'.

Objectives

- I. To orient and sensitive elected representatives, Policy Planners, administrators, members of the Judiciary, Police, Bankers etc. towards gender issues.
- II. To facilitate leadership training for gross root level workers, newly elected panchayat leaders, members of NGOs etc.
- III. To undertake and coordinate policy and Programme related research on women's development.

Swawlamban Scheme:

This scheme was being implemented with the financial assistance from the Government of India till 31.03.2006. Total 97 NGOs were provided financial assistance of 317.00 lakhs for providing training to poor and needy women for their skill up-gradation. This scheme has now been provided transferred to the State Government. During the year 2010-11, the corporation has provided financial assistance to 12 organizations to impart the training Programme in various trades i.e. Readymade Garments, Food Processing, Leather Artisan, Beauty Culture, Embroidery, Shorthand and Typing/Data Processing and Dari Weaving of amounting to 29,71,956/-.

Nutrition for Adolescent Girls Under Nutritional Programme for Adolescent Girls

This scheme is a means to empower adolescent girls, so as to enable them to take charge of their lives. Government of India approved the implementation of this scheme on a pilot basis in Districts of Jalandhar and Hoshiarpur for the year 2005-2006. This intervention focuses on school drop-outs, girls in the age group of 11-18 years, to meet their needs of self development, nutrition, health, education, literacy, recreation and skill formation. The Government of India has approved this scheme in 47 blocks in Punjab State. This scheme attempts to mobilize and enhance the potential of adolescent girls as social animators.

Objectives

The main objective of the scheme is to improve the nutritional, health and development status of adolescent girls, promote awareness of health, hygiene, nutrition and family care link them to opportunities for learning life skills, going back to school, help them gain a better understanding of their social environment and take initiatives to become productive members of the society.

Janani Suraksha Yojana

Janani Suraksha Yojana is an Indian Government scheme proposed by the Government of India. It was launched on 12 April 2005 by the Prime Minister of India. It aims to decrease the neo-natal and maternal deaths happening in the country by promoting institutional delivery of babies. It is a 100% centrally sponsored scheme it integrates cash assistance with delivery and post-delivery care. The success of the scheme would be determined by the increase in institutional delivery among the poor families. In this scheme one important role is of the ASHA activist whose role can be of an encouraging person in the field to encourage institutional deliveries among the poor women. Janani Suraksha Yojana (JSY) is a safe motherhood intervention under the National Rural Health Mission (NRHM) being implemented with the objective of reducing maternal and neo-natal mortality by promoting institutional delivery among the poor pregnant women. The Yojana launched on 12th April 2005, by the Hon'ble Prime Minister, is being implemented in all states and UTs with special focus on low performing states. JSY is a 100% centrally sponsored scheme and it integrated cash assistance with delivery and post-delivery care. The success of the scheme would be determined by the increase in institutional delivery among the poor families. The Yojana has identified ASHA, the accredited social health activist as an effective link between the Government and the poor pregnant women in low performing states, homely the 8 EAG states and Assam and J & K and the

remaining NE states. In other eligible states and UTs, wherever, AWW and TBAs or ASHA like activist has been engaged in this purpose, she can be assisted with this Yojana for providing the services.

Balika Samridhi Yojana

The scheme of Balika Samridhi Yojana was launched in 1997 in the state of Punjab with the objective of raising the overall status of the girl child and bringing about a positive change in family and community attitudes towards her. The scheme covers up to two girl children born on or after 15th August, 1997 in a family living below the poverty line as defined by Government of India in any rural or urban area. During 1997-98 and 1998-99, the scheme was implemented as a central sector plan scheme under which the funds were released to district level implementing agencies such as DRDAS for giving a grant of Rs. 500/- to the mothers of the new born girl children.

The scheme was reviewed in 1999-2001 and was recast as a centrally sponsored scheme to extend 100% control assistance to states and UTs to provide benefits under the scheme through Integrated Child Development Services (ICDs) scheme infrastructure. As per the recast scheme, the Post delivery grant of Rs. 500/- will be deposited in an interest bearing account in a bank or post office in the name of girl child. In addition the girl child will be entitled to receive scholarship for each class of study successfully completed by here ranging from Rs. 300/- for class I to Rs. 100/- for class X. The scholarship amounts will also be deposited in the above account. The accumulated value of the deposits in the account will be payable to the girl child on her attaining the age of 18 years and having remained unmarried till then.

Swadhar

This scheme launched by the Department in the central sector for the benefit of women in different circumstances, like destitute widows deserted by their families in religious places like Vrindavan, Kashi etc, women prisoners released from jail and without family support, women survivors of natural disaster who have been rendered homeless and are without any social and economic support, trafficked women/girls rescued or run away from brothels or other places or women/girls victims of sexual crimes who are disowned by family or who do not want to go back to respective family for various reasons, women victims of terrorist violence who are without any family support and without any economic means for survival, mentally disordered women who are without any support of family or relations etc.

The package of assistance that will be available under the scheme shall include provisions for shelter, food, clothing, health care and counseling for such women, measures for social and economic rehabilitation through education, awareness, skill up gradation and personality development through behavioral training etc, help line or other facilities to such women in distress, and such other services as will be required for the support and rehabilitation to such women in distress.

Sakshar Mahila Samooh (SMS)

A group of educated women (At least matriculate) is formed in every village to lend the necessary resource support to the Gram Panchayat and its sub-committee for effective discharge of the functions assigned to them. The functions of Sakshar Mahila Samooh includes:- awareness generation on key issues such as

declining sex ratio, dowry, domestic violence, literacy and universalization of elementary education, health and nutrition, opportunities for economic welfare of women, hygiene sanitation and environment, schemes run by the Government for women, girls, children and village community. Monitoring of supplementary nutrition under ICDS. Member of village level committee, a sub-committee of Gram Panchayat working for development of women and Children.

Self Help Group Scheme

Self-help Group (SHG) is a village-based financial intermediary usually composed of 10-12 local women or men. A mixed group is generally not preferred. Most self-help groups are located in India, though SHGs can also be found in other countries, especially in South Asia and Southeast Asia. Members make small regular savings contributions over a few months until there is enough capital in the group to begin lending. Funds may then be lent back to the members or to others in the village for any purpose. In India, many SHG's are 'linked' to banks for the delivery of micro-credit. A Self-help Group may be registered or unregistered. It typically comprises a group of micro entrepreneurs having homogeneous social and economic backgrounds, all voluntarily coming together to save regular small sums of money, mutually agreeing to contribute to a common fund and to meet their emergency needs on the basis of mutual help. They pool their resources to become financially stable, taking loans from the money collected by that group and by making everybody in that group self-employed. The group members use collective wisdom and peer pressure to ensure proper end-use of credit and timely repayment. This system eliminates the need for collateral and is closely related to that of solidarity lending, widely used by micro finance institutions. To make the book-keeping simple enough to be handled by the members, flat interest rates are used for most loan calculations.

Goals

Self-Help Groups are started by non-government organizations (NGOs) that generally have broad anti-poverty agendas. Self-help group are seen as instruments for a variety of goals including empowering women, developing leadership abilities among poor people, increasing school enrollments, and improving nutrition and the use of birth control. Financial intermediation is generally seen more as an entry point to these other goals, rather than as a primary objective. This can hinder their development as sources of village capital, as well as their efforts to aggregate locally controlled pools of capital through federation, as was historically accomplished by credit unions. This model has attracted attention as a possible way of delivering micro-finance services to poor populations that have been difficult to reach directly through banks or other institutions. "By aggregating their individual savings into a single deposit, Self-Help Groups minimize the bank's transaction costs and generate an attractive volume of deposits.

Analysis

Women in India enjoy a unique status of equality with the men as per constitutional and legal provision. But the Indian women have come a long way to achieve the present positions. First, gender inequality in India can be traced back to the historic days of Mahabharata when Draupadi was put on the dice by her husband as a commodity. History is a witness that women were made to dance both in private and public places to please the man. Secondly, in Indian society, a female was always dependent on male members of the family even

last few years ago. Thirdly, a female was not allowed to speak with loud voice in the presence of elder members of her in-laws. In the family, every faults had gone to her and responsible. Forth, as a widow her dependence on male members of the family still more increase. In many social activities she is not permitted to mix with other members of the family. Other hand, she has very little share in political, social and economic life of the society, The Act mandates the formation of a National Commission for Women to examine, investigate and review the formulation and implementation of various Constitutional provisions, policies and legislations concerning women. It elaborates upon the formation, procedures, powers and functions of the Commission. Some of the important functions of the Commission include, investigation and examination of all matters relating to the safeguards provided for women under the Constitution and other laws, regular review of the existing provisions of the Constitution and laws affecting women and recommend amendments to suggest remedial legislative measures to meet any lacunae, inadequacies or shortcomings in such legislations, taking up cases of violation of the provisions of the Constitution and laws relating to women with the appropriate authorities, looking into complaints and take Suo moto notice of matters relating to deprivation of women's rights, non-implementation of laws enacted to provide protection to women and non-compliance of policy decisions, guidelines or instructions aimed at mitigating hardships and ensuring welfare and providing relief to worm. Based on an evaluation of the existing scheme and suggestions received from the Standing Committee of Parliament on Welfare of Women, the scheme has been revised to promote availability of safe and conveniently located accommodation for working women who need to live away from their families due to professional commitments. No doubt that government has provided an elaborate net work for providing various women welfare programs for the betterment of women.

References

- **Annual Report of National Rural Health Mission in India, 2014**
- **D.R. Sachdeva**, Social Welfare Administration in India, Allahabad: Kitab Mahal Publications, 1992.
- **Devika Jain**, "Women and Development: 150 years, Yojana, Vol. 51, August, 207.
- EDA and APMAS Self-Help Groups in India: A Study of the Lights and Shades, CARE, CRS, USAID and GTZ, 2006.
- **Fouillet C. Augsburg B. 28.** "Spread of the Self Help Groups Banking Linkage Programme in India", International Conference on Rural Finance Research: Moving Results, held by FAO and IFAD, Rome, March 19-20.
- **Nandan, D. (2010).** "National Rural Health Mission: Turning into reality". Indian Journal of Community. New Delhi.
- **Samajit Chetna**, Booklet of Schemes of Department of Social Society and Women and Child Development Punjab, Chandigarh, 1998.
- Stuart Rutherford, Self-help Groups as Micro Finance Providers: How good can they get? mimeo, 1999.
- **Subha K. and Bhargava B.S.**, Feminism and Political Welfare of Women: An Indian Experience, National Publishing House, Jair, 2012.
- **Vijay Rattan**, Women and Child Development, New Delhi: S. Chand and Company Pvt. Ltd. 1997.
- <http://pib.nic.in/newsite/erelease.aspx?relid=37607>.

INDIA'S NEW ACT EAST POLICY AND HOW IT AFFECTS THE REGION

Harwinder Singh
Research Scholar
Punjabi University Patiala

Abstract:

Since the Modi government came to power in June 2014, it has invested diplomatic capital in announcing the transformation of India's 'Look East' policy into a new 'Act East' policy. While this new semantics has mostly involved a few nuances and adjustments rather than a drastic change –in India's strategic posture, it is nevertheless interesting to analyze the implications of the 'Act East' policy for the Indian Ocean Region, and more specifically for its Eastern part the Bay of Bengal. Under the "Act East Policy" the government is relying on the 3 C's, that is, Culture, Connectivity and Commerce to develop better relations with ASEAN nations through the North Eastern region of India. The objective of Act East Policy is to promote economic cooperation, cultural ties and develop strategic relationship with countries in the Asia-Pacific region through continuous engagement at bilateral, regional and multilateral levels thereby providing connectivity to the states of North Eastern region is vital. The greater connectivity and economic integration of India's North East with its Eastern neighbours is to be considering a key focus area for growth and development of the region.

Keywords: Look East Policy, Act East Policy, ASEAN, North-East India The 21st century is known as the Asian Century, and the Indo-Pacific is the most dynamic region of this century in terms of economics, security challenges and demographics. The Narendra Modi-led government that came into power in 2014 has accorded high precedence to India's Look East Policy. In 2014, India's Prime Minister Narendra Modi announced the upgrading of India's 'Look East' coverage (LEP) to the 'Act East' policy (AEP). Since then, there have been different interpretations of this change. During his opening assertion at the 12th ASEAN summit, he underscored the importance of the 10 nation ASEAN bloc in a new era of economic development, trade, investments and industrialization. He made regarded to the world that India is not merely 'Looking East' however is now 'Acting East' as well, thus, revising the title to 'India's Act-East Policy'. This phase was also characterized with the aid of an accelerated definition of 'East' extending from Australia to China. There has been a consensus in India cutting across the political spectrum in aid of the revision of the 'Look East Policy'.

Objectives

The objective of the 'Act East' policy is to promote economic cooperation, cultural ties and develop strategic relationship with countries in the Asia-Pacific region through continuous engagement at bilateral, regional and multilateral levels thereby providing enhanced connectivity to the States of the Northeastern Region including Arunachal Pradesh with other countries in our neighborhood. The Modi authorities have taken countless steps to enforce its ambitious agenda of developing the

northeast place and reinforce connectivity between the northeast area and ASEAN by means of trade, culture, people-to-people contacts and infrastructure development. The government is working on a range of plans, which include economic cooperation with Asia-Pacific facilitating bilateral trade, by using the northeast region; improving sea and road connectivity of the northeast vicinity via other nations; improving rail and air connectivity internally in the northeast region; and developing the northeast area as a natural farming hub. The Buddhist-Hindu pilgrimage circuit from India to Southeast Asia, passing through the northeast region, is also being developed in addition to increase tourism. Furthermore, the government is making an attempt to give the landlocked northeast vicinity get entry to the sea through Bangladesh and Myanmar. This will seriously change the region's economy, raise residing standards, limit road and rail transport time, and curb gasoline cost. Similarly, work is in development on the India-Myanmar-Thailand Trilateral Highway from Moreh in Manipur to Maesot in Thailand via Mandalay in Myanmar this will improve connectivity. In addition, inland waterways are being increased for the transport of items to necessary ports in ASEAN. Nineteen additional waterways have been declared countrywide waterways.

India's Act East Policy and 3 C's Formula for North Eastern Region of India

Prime Minister Narendra Modi has categorically said that the North East would be at the centre of the Act East Policy, whose three key facets are connectivity, tradition and commerce. The India's Act East Policy is relying on the 3 C's, that is, Culture, Connectivity and Commerce to develop higher relations with ASEAN nations. Sushma Swaraj stated that these are necessary markers in our engagement with Southeast Asia, in improving our strategic ties with ASEAN throughout three Cs. These 3Cs are Commerce, Connectivity and Culture. The objective of Act East Policy is to promote financial cooperation, cultural ties and strengthen strategic relationship with countries in the Asia Pacific area through non-stop engagement at bilateral, regional and multilateral stages thereby providing connectivity to the states of North Eastern Region. The Act East Policy recognizes the significance of the North East of India as the gateway of the East nations and it is a prolonged corridor for growth, development and prosperity of India thus the improvement of the North Eastern vicinity is a priority in the policy. The Act East Policy along with several initiatives launched by New Delhi for rapid economic development of the United States of America 'Make in India', 'Skill India', 'Digital India', promotion power security, growing infrastructure, and building clever cities can be viewed as a strategic diagram to generate increased flexibility and political area to contend with the growing confidence in the region. In addition, the Act East Policy serves for the functions of robust exchange and commercial enterprise ties with the South East Asian counties and development opportunities to the North East States of India. As a result Look East Policy or Act East Policy has been capable to mark itself as a kingdom of economic, diplomatic and strategic outcome in the region.

India's Act East Policy and Regional Role Transformation

The current Narendra Modi authorities has made a deliberate push to further India's international fame via the big-power diplomacy, via, securing a global power popularity and strengthening its members of the family with other massive powers.

The Modi government ambitions to seriously change India itself from the dominant united states in South Asia to an authentic world power. Such a position transformation additionally comes from the encouragement of the US. As the US Secretary of State Hillary Clinton stated in 2011, Washington encouraged New Delhi "not just to seem east, but to have interaction east and act east." Washington deems India's rising is of its strategic pastime and actively support the discourse. As the U.S.-India Joint Statement of 2014 describe, the US is "an essential partner in the realization of India's upward jostle as a responsible, influential world power. "The US has additionally stimulated India to play a more energetic role in East and Southeast Asia.

New Delhi is happy to leverage Washington's affect in global and regional state for its rising, and appears to the US as a new supply of investment, science and military equipment. On the different hand, the US sees India as a promising market and a democratic mannequin for developing countries. The Indo-American strategic partnership, according to the US National Security Strategy, is underpinned by way of shared interests, shared values as the world's two greatest democracies, and close connections amongst people.

The second dynamic for India to pursue a more active Asia-Pacific policy is its lingering thereat perception about China's rise and growing assertiveness. India-China relations reached low ebb in 1962 as the countries fought a brief war along the disputed border. Till today, India's strategic community is still very concerned about unexpected Beijing's adventurism. That New Delhi has its own reasons to compete with Beijing has brought the interest of the US, Japan and some ASEAN countries. Given the share concerns about China, India's presence can be the opportunity for many countries. For some ASEAN states, India can be counterweight again China. India's Act East policy represents an attempt to warn China away from India's neighborhood and provide confidence to other Asia-Pacific countries that want to stand up to China's assertiveness.

The third motivation for India launching Act East Policy is its role transformation in the region. This has been backed through New Delhi's heightened feel of duty towards preserving protection in the region. Countries such as US and Japan welcome India's function as protection provider in the region. Prime Minister Modi has been unabashed about deepening partnerships with nations in the Indo-Pacific region, seeking to manipulate China's rise through diversifying regional safety partnerships and establishing a nearer relationship with the US. By launching India's Act East Policy, India seeks to amplify its geo-strategic space and to toughen its image as a massive power. A sturdy India-U.S. partnership can anchor peace, prosperity and stability from Asia to Africa and from Indian Ocean to the Pacific." Clearly, India tends to step up its position as a pan-Asia power, as a substitute of a South Asian state.

India and ASEAN

ASEAN continues to form the central pillar of India's Act East Policy. Major infrastructure projects such as the India Myanmar-Thailand Trilateral Highway can prove to be a game-changer to connect India's Northeast with ASEAN. India is also party to the ambitious Trans-Asian railway project, though progress has been less than satisfactory because of the weak political will of the stakeholders and differences in alignment of the rail network among participating countries. Connectivity forms an indispensable element of the 3Cs of "culture, commerce and connectivity", which will promote economic engagement and strengthen people-to-people, cultural and civilizational contacts between the two regions. India is not yet directly engaged with ASEAN through a regional value chain (RVC). However, a regional FTA like RCEP is likely to generate a stronger value chain between ASEAN and India. Increasing road and maritime connectivity is also an aspect that needs to be strengthened and developed to bring the economies closer. Even if in the short term AEC might seem farfetched to bring any significant benefit for India, but in the long run, with strong bilateral relations with member nations of ASEAN. India's 'Act East Policy' will get significant momentum with FTA's like RCEP and possibly Asia Pacific Economic Cooperation (APEC) when India gets inducted as a member which would remain advantageous to the Indian economy, will further strengthen economic interdependence with India and the ASEAN members..

Developing the Northeast: The Heart of 'Act East'

The AEP acknowledges the importance of the northeast region by scripting and defining it as an essential part of India's developmental trajectory as well as fitting the region into the nation's foreign policy architecture. Second, the AEP clearly assigns a definitive role and agenda for the people of the northeast region in India's pursuit of economic relationships with ASEAN countries. Third, the AEP is the only major policy initiative available to the region for the development of tangible trade and commerce with the neighboring countries. Fourth, the policy provides an opportunity to the different communities in the region to re-establish their age-old sociocultural ties as well as historical links with the people of the Southeast Asian nations. The Indian government is working with a concrete action plan and is providing resources to implement the agendas in a given timeframe. Hence, it is expected that the AEP would bring fundamental changes which touch on the economic, political, socio-cultural and psychological aspects in the lives of the peoples in the northeast region.

Conclusion

The Act East policy reflects the rapidly changing geopolitical realities in the Asia-Pacific. The Act East strategy is expected to deepen India's engagement with Southeast Asia on a variety of issues. India has stepped up efforts to forge closer partnerships with the Indo-Pacific countries, and regional and multilateral organizations. There is visible improvement in commerce, cultural ties and connectivity. The India's 'Act East Policy' which focuses on the extended neighborhood in the Asia-

IPacific region. The Policy which was originally conceived as an economic initiative, has gained political, strategic and cultural dimensions including establishment of institutional mechanism for dialogue and cooperation. It might help to develop a collective focus on inter-state boundary disputes and other ethnic conflicts within the North East States, and also a common approach towards enhancing connectivity and trade facilitation with ASEAN.

India under Modi will likely pursue a more ambitious role in East and Southeast Asia centered on practical partnerships with Japan, Vietnam, and Australia, and multilateral engagement with ASEAN. India's partners in the region can expect greater Indian involvement in multilateral maritime security initiatives, particularly in the areas of humanitarian assistance and disaster relief, transnational crime, and joint bilateral naval exercises. If the Modi Government is able to achieve this, then India has the potential to assume a role as a consequential strategic player across the wider Indo-Pacific.

References

- Amitendu Palit, India's Act East Policy and Implications for southeast Asia, Southeast Asian Affairs, Yusof Ishak Institute, pp. 81-92, 2016.
- Brahma Ashok, India's Act East Policy: the North-East States of India with 3 C's Formula, International Journal of Innovative Research in Science, Engineering and Technology, Vol. 7, Issue 9, September 2018.
- Fang Tien-size, India's Act East Policy and Implications for China-India Relations, National Tsing Hua University, Taiwan, 2016.
- Goswami Namrata, 'Act East Policy: Northeast India as a Strategic Catalyst', CLAWS Journal, Institute Defence Studies and Analyze, New Delhi, pp. 70-83, 2015.
- Ganguly, Sumit. 'India's Foreign Policy Retrospect and Prospect', Published in India by: Oxford University Press, Printed in India by: Repro Knowledge Cast Limited, Thane, pp.107- 123, 2018.
- Mukherjee, A, India's Act policy: Embedding the Andamans. RSIS Commentary, May 8 2016.
- Mézard S, India's Act East policy: strategic implications for the Indian Ocean, Journal of the Indian Ocean Region, 12:2, 177-190, 2016.
- Mann, Baljeet Singh, Changing Dynamics of India's Indian Ocean Policy, Maritime Affairs: Journal of the National Maritime Foundation of India, 2018.
- Look East' Has Become 'Act East Policy', Says PM Modi at ASEAN Summit", Indian Express, 13 November 2014 <<http://indianexpress.com/article/india/india-others/look-east-has-become-act-east-policy-pm-modi-at-asean/#sthash.rf8RyyCN.dpuf>>

PUNJABI FONT TECHNOLOGY: STATUS, PROBLEMS AND SOLUTIONS

Dr. C P Kamboj, Assistant Professor

Punjabi Computer Help Centre

Punjabi University, Patiala

Abstract

Like other Indian languages, Punjabi fonts are traditional and Unicode type. Traditional fonts are available in large number but there is a huge shortage of Unicode standard fonts. If more and more Unicode fonts are beautifully designed, the situation can be much better. The researcher has developed a Unicode based Gurmukhi (Punjabi) font but the benefit of the development of such fonts will be effective only when the common people are aware of the Unicode system. It is a big problem for common people not to be aware of Unicode system. To solve this problem, large number of beautiful, professionals and Unicode based fonts are to be developed and public should be made aware of it.

Status

The base to show and print characters, numbers and symbols on computer is font. In other words, the collection of characters, numbers and special symbols of any language or script makes font. The font is a program that tells us which specific character appears on the screen by pressing a specific button on keyboard. Kamboj, 2015 in his book has classified Punjabi fonts in different ways.

History

The history of Punjabi fonts is about 32 years old. According to Dr Gurpreet Singh Lehal and Kamboj, 2013 Dr. Kulbir Singh Thind can rightly be called the Father of Punjabi fonts as he was the first person to develop the Punjabi fonts. Firstly, Dr. Kulbeer Singh Thind developed BMP (Bit Map Picture) type font for Mac computers in 1984. After that S. Kirpal Singh Pannu, S. Janmeja Singh Johal, S. Sukhjinder Singh Sidhu has shown personal interest to develop fonts. Microsoft, Google and Adobe further worked to develop fonts.

- Dr. Kulbir Singh Thind developed traditional fonts like DR Chatrik, Asses etc. Dr. Thind also developed Akash, Anmol Uni Bani, Chatrik Web, Amber etc Unicode based fonts.
- Dr. Kirpal Singh Pannu modified DR Chatik Web font and developed some other fonts.
- S. Janmeja Singh Johal developed some traditional fonts of 'Janmeja' series.
- S. Sukhjinder Singh Sidhu has created first Unicode based Punjabi font 'Saab'.
- In 2001, Microsoft developed 'Raavi' Unicode font. In 2005, Microsoft developed beautiful multilingual font 'Nirmala', which supports seven Indian languages.
- Microsoft fonts Arial Unicode MS is fully compatible to work in Unicode.
- American calligrapher Bile Gross developed many handwritten fonts for Punjabi.
- Brilliant student Satnam Singh also developed handwritten font like 'Koharwala'.

1) Font categories

On the basis of appearance, technology and keyboard layout fonts can be divided into many categories:

On the basis of appearance

On the basis of appearance, fonts are of following four types:

Serif fonts: A Serif is a small line attached to the end of the character, number or symbol. Times New Roman (English) and fonts of Noto series of Google are the example of serif fonts.

Sans Serif fonts: The font that does not have extended features of 'Serifs' at the end of the stroke is called Sans Serif font. Arial (English) and Akash (Punjabi) are the examples of these fonts.

Decorated Fonts: Decorated fonts are developed to view and print matter beautifully Algerian (English) and Full (Punjabi) are the examples of these type of fonts.

Handwritten fonts: These are developed from scanned hand writing glyphs. Blackadder ITC and Koharwala are the examples of handwritten fonts for English and Punjabi language respectively.

On the basis of technology

On the basis of Technology used, fonts can be divided into three main groups. These are True Type Font (TTF), Open Type Font (OTF) and Bitmap. Bitmap are image-formatted fonts.

In 1980, Apple and Microsoft together developed the true type technology. In this technology, character can be represented in a limited range. In old era, True Type Fonts were used only for Roman (English).

Adobe and Microsoft developed Open Type Fonts (OTFs) jointly in 1996. These fonts have more linguistic features and large capacity to occupy the character sets as compared to True Type Fonts (TTFs). With the help of programming, it has the capacity to move the position. Apart from above, Open Type Collection (OTC) technique of Adobe was used by Google to develop the fonts of Noto series. With the help of modern coding system, more than 65000 characters can be represented.

Microsoft Embedded Open Type (EOT) technology is used to display the web text but it is observed that embedded fonts appear only in internet explorer and they do not appear properly in other browsers. To overcome this problem Microsoft, Opera and Mozilla jointly developed a latest technology, which is known as Web Open Type Format (WOTF).

On the basis of keyboard layout

There are following three types of popular keyboard layouts:

- Phonetic keyboard layout
- Remington keyboard layout
- Inscript keyboard layout

Only ASCII fonts of phonetic and Remington layout types are available for Punjabi. In phonetic technology, characters are typed on the basis of phonetic tone of its English characters.

For example

- k for ਕ
- K for ਖ
- a for ਐ
- A for ਅ

Anmol Lipi, Amrit Lipi, Amrit boli, Dr Chatrik, Sri Angad, Sri Granth etc. are examples of phonetic types of fonts.

In Remington type layout, the order or pattern of keys of keyboard are same as that of Typewriter. It needs long exercise to work on this layout. While working on it the logic of English character tone system does not work, rather one has to remember every character and adopt touch technique.

- e for ਕ
- y for ਖ
- T for ਐ
- n for ਅ etc.

However, typing speed can be improved by using touch technique of phonetic fonts but most of users type characters while seeing the keyboard. For that reason, they usually lag behind.

Inscript keyboard layout is a standard layout of Indian government. Nobody has developed traditional ASCII font for Inscript layout.

In Inscript layout technique, there is less number of users as compared to other both layouts. Satluj and Ranjit are the fonts whose keyboard mapping is out of physical keyboard range/bandwidth. These fonts come under miscellaneous categories of fonts.

On the basis of code system

ASCII and Unicode are popular coding system of computer.

In ASCII (American Standard Code for Information Interchange) system maximum 256 (2⁸) characters can be represented. It is used to represent the Roman characters, numbers and special symbols.

About 32 years ago, Dr Kulbir Singh Thind used Roman code mapping system to develop the Punjabi fonts. Only few characters (256) can be represented by this technology. It is impossible to display characters, numbers and special symbols for more than one languages.

According to Bruce, 2007 scientists faced so many hurdles to run regional languages in the computer. About 26 years ago (January 3, 1991), Unicode Consortium was established in California to overcome this problem.

First version of Unicode fonts was released in October 1991. In this version, we can store more than 65000 (2¹⁶) characters of different languages. Today most popular languages of the world are transformed into Unicode system and series of different versions has been launched. So far, more than 500 ASCII based and more than two dozen Unicode fonts have been introduced.

On the basis of language compatibility

Many Unicode fonts support only Punjabi Language. Some other Unicode based fonts are compatible with Punjabi and English language both. These fonts are called bilingual fonts. Some fonts support more than two languages and are known as multilingual fonts.

Unilingual fonts: Anmol Uni, Amber, Noto series etc.

Bilingual fonts: Akash

Multilingual fonts: Arial Unicode, Nirmala etc.

2) Typing techniques

For Punjabi Language, different techniques are being used by typists. They are facing machine dependent problem of traditional fonts. Even then, most users use Phonetic and Remington methods for typing in traditional fonts. Here we will discuss the various methods of Punjabi typing:

- Typing with layout
- Typing with Romanising method
- Typing with on-screen method

Phonetic, Remington and Inscript keyboard layouts are popular for Punjabi typing. To work in Unicode keyboard, drivers must be installed in the PC. These three keyboard layouts drivers are available easily on internet.

Drivers developed by Dr. Kulbir Singh Thind and Punjabi University Patiala can be used for offline typing. Microsoft's 'keyboard Modifier' software can be used to develop our own customised keyboard layout. Many typing pads and programs are available for online working. UniType and G-Lipika are multi-layout typing programs, which were developed by Punjabi University Patiala.

Google is the first to develop Romanized Typing Method for Indian languages. Punjabi can be typed with the help of Roman characters on Google website. We can use this facility offline by downloading its Input Method Editor (IME). Akhar-2016 has most accurate method (till date) for Romanised typing. Anyways, other softwares for Roman to Gurumukhi transliteration are also available.

On-screen method is easiest method for typing. We use touch screen of smart phones for on-screen typing. Touch screen based PC and laptop can be used for this kind of typing. Microsoft has its own On-Screen keyboard (OSK) for Windows. We can type on it with mouse click and finger touch.

3) Code Mapping

Our computer consists of various electronic components. These work on the basis of digital signals. During Input activities, our keyboard generates electrical signals to CPU. Different keys have different codes that produce and sends different electronic signals to CPU accordingly.

Font Program installed in our CPU recognises the code and renders corresponding character on the monitor. For example, when we press the key having label 'c', it generates 99 code signal. If we select an Anmol Lipi Punjabi font in word processor, it will show Chacha /ਚ/ character of Punjabi. Asees font will show Faffa /ਫ/ character. To link these codes parallely with various glyphs/characters, code mapping is needed.

4) Font converter

Font converter is a program, which converts matter of one font into another font. Code mapping of English fonts are same. For example, if we change the font of the matter from one font to another, its shape will change but character remains same.

On other hand, it is not possible in the case of Punjabi and other Indian languages. According to Lehal, 2009 more than 500 ASCII based fonts are currently available for Punjabi Language. It is because of different code mapping of different fonts. For example, character set changes along with change in shape when we apply 'Asses' font on matter typed in 'Anmol Lipi' font. To change from one font to another font efficiently, we need third party font converter program. A font converter programs links the character code of different fonts in such a way that an output matter will remain unchanged except of its appearance. Survey conducted by Kamboj and Lehal, 2013 shows that Akhar word processor is widely used as a font converter.

Code value of 'Kakka' /ਕ/ 'Lalla' /ਲ/ and 'Mamma' /ਮ/ traditional and Unicode characters

Table 1

ASCII and Unicode Fonts values of different Gurmukhi characters

Char a-cters	ASCII Value		Unicode Value	
	Anmo l Lipi font	Asse s font	Raav i font	Akas h font
ਕ	006B	0045	0A15	0A15
ਲ	006C	0042	0A32	0A32
ਮ	006D	0077	0A2 E	0A2E

Above table shows the example of Punjabi word 'Kalam /ਕਲਮ/.

Following table shows the code mapping of Anmol Lipi to Asees font converte

Table 2

Code Mapping of Anmol Lipi to Asees font converter

Character	Anmol Lipi character to Raavi character code conversion
ਕ	006B --- > 0A15
ਲ	006C --- > 0A32
ਮ	006D --- > 0A2E

So far, more than one dozen font converters have developed.

S. Janmeja Singh Johal is known as the founder of Punjabi font converter. Font converter facility of Akhar-2016 is being widely used at a large scale. We can also use online font converter facility.

5) Punjabi fonts in Smart Phones:

Due to Unicode fonts, use of Punjabi is possible on smart phones. Following tricks can be applied to test the language compatibility of phone.

- i) Does your phone show the Punjabi SMS, WhatsApp message or Facebook post in Punjabi language?
- ii) Does it have a facility for Punjabi typing?
- iii) Can you change all the names of the menus and commands in Punjabi language?
- iv) In others words, Does it has the facility of Punjab interface or not?

Your phone is capable of doing work in Punjabi if it fulfils the above-mentioned conditions. The reason of negative answer of first question is that the phones have no Unicode based (Raavi or any other) font. In same way negative answer of second question means, it has no typing keyboard. If your phone does not fulfil the third condition means handset developer company does not give the facility of Punjabi interface. Kamboj 2016 in his book explained that new fonts can be installed by rooting but it also includes risks, which can result in damaging phones.

Many keyboard apps are available for Punjabi typing. For language interface, the request can be sent to related phone development company.

Even that, mostly modern smart phones already possess this facility but we should check it while buying

6) Font Development Process

For the development of font in any language, we have to follow the complex process. According to Yashodeep, 2014 Saint Joan and Scene, 2007 explained the process of font development. For this purpose, these professionals are needed, i.e.

Typographer: To write or make the character set.

Computer designer: To make the computerized glyphs.

Programmers: To formulate the logic for positioning of characters and diacritic marks. Following figures shows Gurmukhi Handwritten Font development process.

Figure 3 : Scanned hand-written glyph

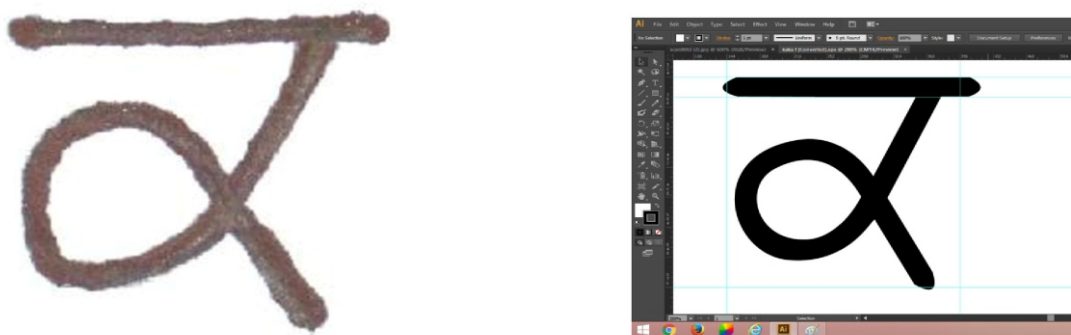

Figure 4 : Refined Outlined font in Adobe Illustrator

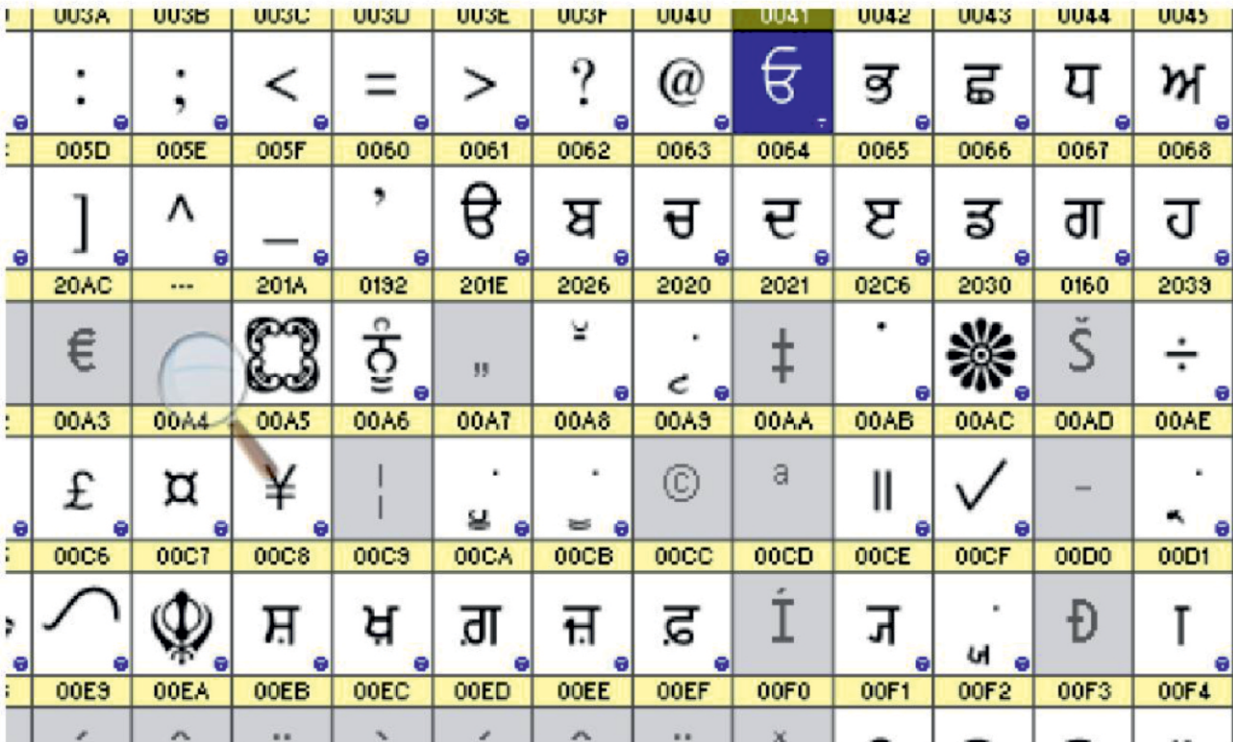

Figure 5 : Closed view of ASCII FONT

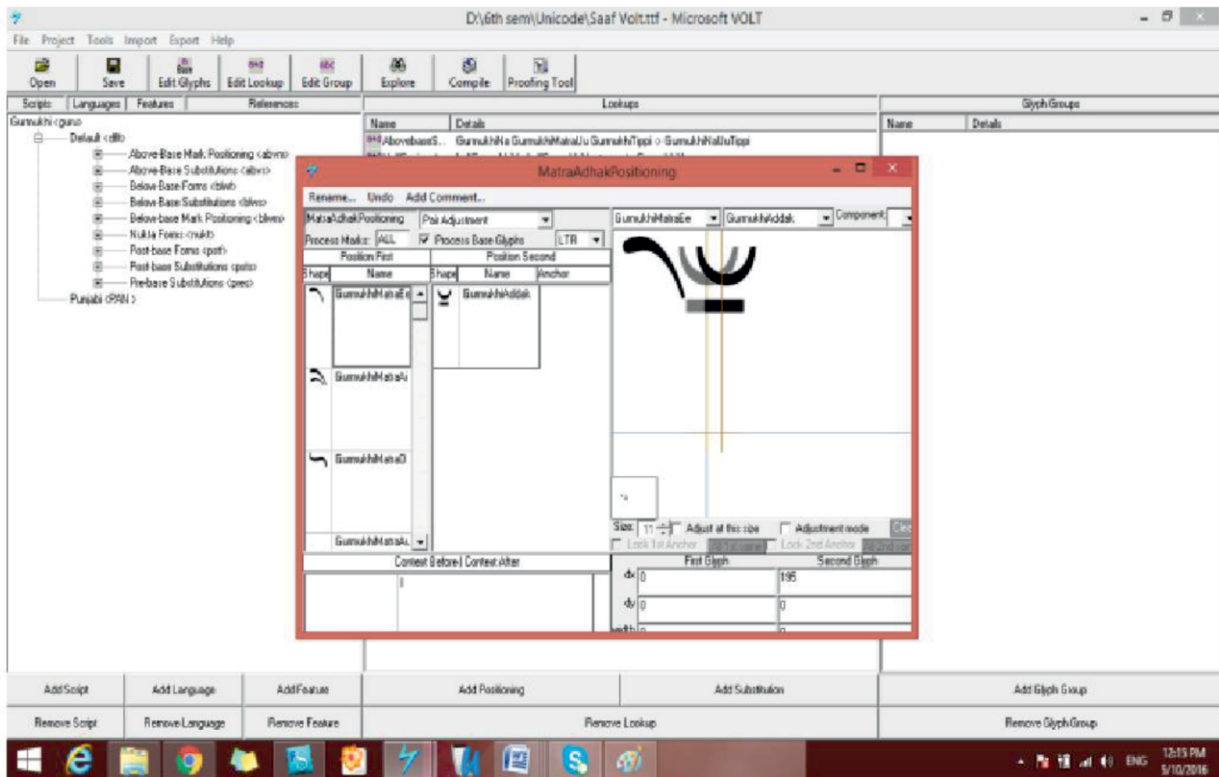
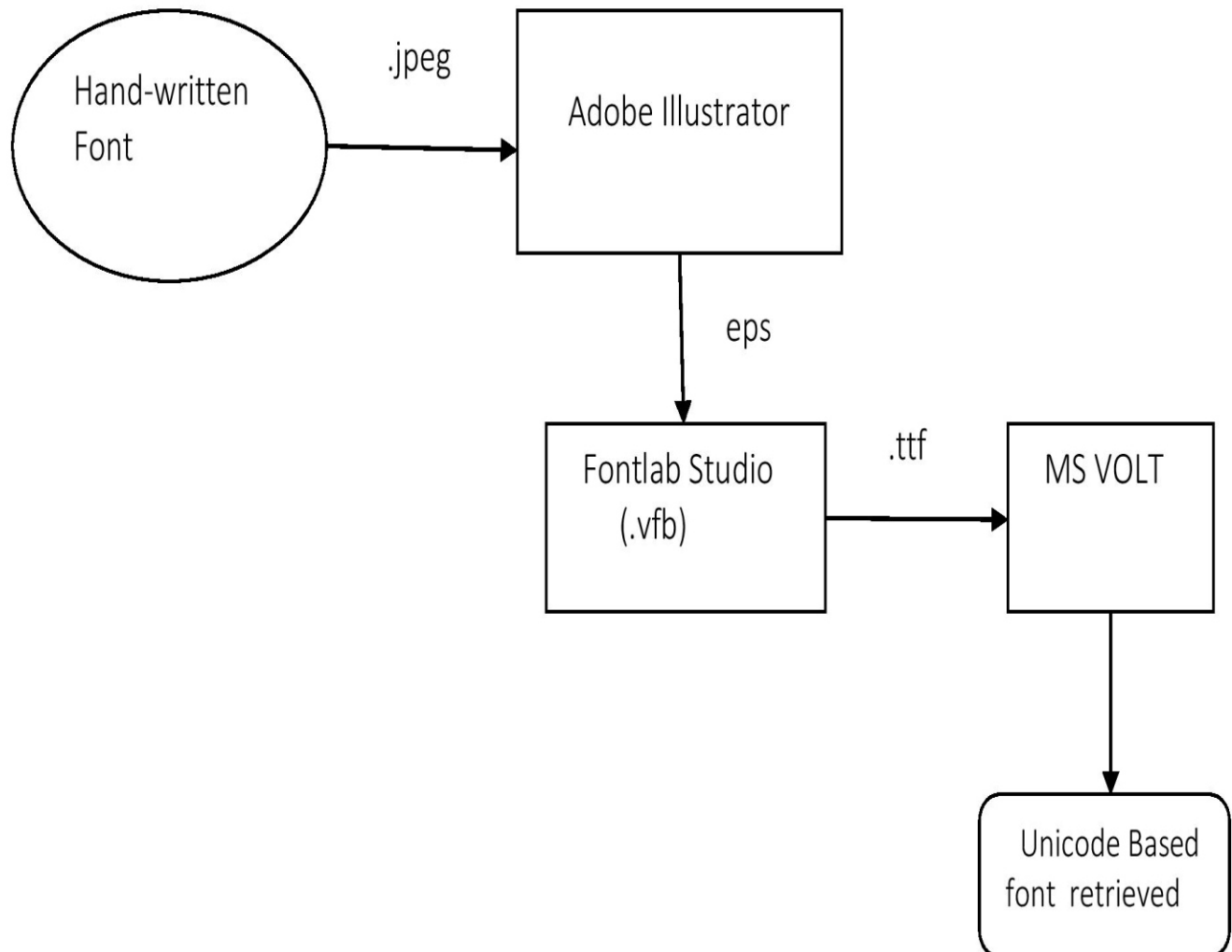

Figure 6 : Placing lavan " " matra with adhak " " matra some space between them in MS Volt

Stepwise task :

Figure 7 :
DFD of Font development process

Preparation and scanning handwritten glyphs.

- i) Computerisation of glyphs.
- ii) Code mapping (links ASCII code or Unicode with character and diacritic Marks)
- iii) Programming (To change the position of diacritic mark and characters)
- iv) Font Publication (Publish fonts after testing)

The writer developed handwritten Unicode font 'kalam'. In which Adobe Illustrator is used for glyph designing, Font Lab Studio and Microsoft MS Volt is used for code mapping and programming purpose.

7) Trouble Shooting Chart

While using Punjabi fonts, problem faced, reasons and solutions are mentioned in the following table:

Table 3 : Punjabi fnts problem facedd,, reasons and solutions

Sr. No.	Problem	Reason for problem	Solution
1	Illegible matter is shown on another PC	Specific font Missing	Install specific font Use Unicode fonts because these are available in every PC.
2	Shuffle the case of first character of first word	ASCII fonts work on basis of English system. Word processor have facility to auto-capitalise the first character but this is not applicable for Punjabi language.	Uncheck the "Capitalisation of First Word" from word option of MS Word Use Unicode font
3	Problem in Hora typing	Smart Quote reason (")	Unable "Smart Quote with straight Quote"
4	Sorting problem	In ASCII based fonts, Sort command works on the basis of English characters.	Use general sort command of MS Word for Unicode matter
5	Lack of Unicode based fonts	Complex and difficult development process Lack of will Making expensive	Use of new technique of Microsoft and Google Awareness campaign Financial help for font developers
6	Problem in web search	Use of non-Unicode fonts	Use 'Punjabi khoj' search engine Use of Google search through Unicode input
7	Difficulty to send Mail, Chatting and Facebook using	Use of non-standard fonts	Use of Unicode is proper solution
8	TOFO (boxes) appear instead of character	Use of Windows XP Font rendering problem	Use latest version of Windows
9	Typing problem on Smartphone	Smartphone not compatible to Unicode Lack of keyboard app	Enter Unicode fonts through rooting. Use Punjabi Viewers app Installation of Google Indic Keyboard, Punjabi Lipikaar etc.
10	Inadequate use of Unicode in newspapers and journal publication	Lack of awareness and will. Old softwares are not compatible to Unicode system.	Awareness campaign Use of latest softwares like Microsoft Publisher and In-design instead etc.
11	No use of Unicode in offices	Lack of Information and will Old computers and softwares	To spread awareness Upgradation of RAM and other hardware parts. Use of latest versions of OS (Windows etc.).

Conclusion

Mostly people are using non-standard traditional (ASCII) fonts due to less availability of Punjabi Unicode fonts. Peoples are not properly using these fonts due to lack of will and awareness. To increase the number of Unicode fonts, font developers should be encouraged.

We should free the print industry from shackles of traditional fonts by developing bilingual good appearance fonts to enhance the use of these for uniformity and standardization. Govt. should encourage and promote Unicode fonts in conducting any computer based typing test.

References

- **Bruce Vining, 2007.** *What's With These ASCII, EBCDIC, Unicode CCSIDs?*, IBM Corporation.
- **Gavin Phillips. 2017.** *OTF vs. TTF Fonts: Which One Is Better?* Accessed from <https://www.makeuseof.com/tag/otf-vs-ttf-fonts-one-better/> on dated 02-05-2018.
- **Jaret Screws. 2016.** *Quantitative Analysis of Font Type's Effect on Reading Comprehension.* Accessed from on dated 22-07-2018.
- **Kamboj C P and Lehal G. S., 2013.** *Punjabi Bhasha da Computrikarn di Sathitti, Samasiavan ate Smadhaan: Ek Sarvekhan, Samdarshi*, Punjabi Academy, Delhi, 978-93-82455-08-0, Issue No. 132, pp. 82-108, March-April 2013.
- **Kamboj C. P. and Lehal G. S., 2013.** *Computerization of Punjabi Language: Status, Problems and Solutions*, Samdarshi, Punjabi Academy, Delhi, Issue No. 132 (March-April 2013).
- **Kamboj C. P. 2016.** *Ajoka Phone Sansaar*, Vishavbharti Publication, Barnala, pp 174, 978-81-7982-462-7.
- **Kamboj C.P. 2015.** *Computer Vigyaan Parkashan*, pp 40, 978-81-931428-0-6, 2015
- **Lehal G. S. 2009.** *A Survey of the State of the Art in Punjabi Language Processing*, Language In India, Volume 9, No. 10, pp. 9-23.
- **Martin Isenburg and Jack Snoeyink. 2003.** *Binary Compression Rates for ASCII Formats*, appeared in Web3D.
- **Saint Joan and Scene. 2007.** *Steps to creating a font.* Accessed from website on dated 22-07-2018.
- **Yashodeep Gholap. 2014.** *Towards a holistic Indic Font design software: Observations from the study of the Devanāgarī font design process*, Fontlab Ltd.
(http://www.typoday.in/2014/spk_papers14/yashodeep_ted-typo14.pdf)
- www.gurbanifiles.org
- <http://www.janmejajohl.com/font>
- <http://guca.sourceforge.net/typography/fonts/saab/>
- <https://www.microsoft.com/typography/fonts/family.aspx?FID=254>
- <http://www.billie.grosse.is-a-geek.com>
- <https://punjabisource.wordpress.com/tag/koharwala-font/>

- <https://en.wikipedia.org/wiki/OpenType>
- <https://www.sikhnet.com/Gurmukhi-Fonts>
- <http://www.omniglot.com/writing/punjabi.htm>
- <http://www.makeuseof.com/tag/otf-vs-ttf-fonts-one-better/>
- <http://ildc.in/inscriptlayout.html>
- https://en.wikipedia.org/wiki/InScript_keyboard
- <http://unicode.org/notes/tn14/UnicodeCompression.pdf>
- <http://learnpunjabi.org>
- <https://msdn.microsoft.com/en-us/globalization/keyboardlayouts.aspx>
- www.punjabicomputer.com
- www.google.com/inputtools/try
- www.akhariwp.com

IMPORTANCE OF VALUES IN HIGHER EDUCATION

Poonam Singla

Assistant Professor in Teaching Of English
Modern College Of Education,
Shergarh Cheema

“Whether something is “academic” or “not academic” would turn instead on whether the inquiry or expression is undertaken according to the ethical and professional standards of the subject discipline, as determined by higher education professionals of similar expertise.”

Abstract

Education provides a variety of benefits to students including enhanced social skills, greater awareness of human achievement, and an appreciation for cultural diversity. Higher education system is essential for national, social and economic development of the country. There is a need of value based higher education system which empowers youth for self sustainability by inculcating employment skills and hence reducing poverty. The paper proposes educational reforms and explains the critical aspects of managing, and delivering superior value of the higher education system. This study gives a complete view of the need of value in higher education system.

Introduction

Education is increasingly viewed as an economic investment. Education provides a student with skills that are valued by employers and increases lifetime earnings capacity. Higher education provides considerable value to individuals, economies where educated individuals reside and society in general. The higher education sector has undergone major changes throughout the world which led to increased competition for institutions in this sector. According to UNESCO, “higher education is no longer a luxury; it is essential to national, social and economic development” The quest to achieve Education for All (EFA) is fundamentally about assuring that children, youth and adults gain the knowledge and skills they need to better their lives and to play a role in building more peaceful and equitable societies. As many societies strive to universalize basic education, they face the momentous challenge of providing conditions where genuine learning can take place for each and every learner. Quality must be seen in light of how societies define the purpose of education. The role of higher education in enhancing individual and social well being has long been established. However, with the ever-increasing complexity of today’s economic, environmental and social systems the importance of higher education becomes even more crucial. Indeed, sustaining a learning society which can progress through an understanding of itself and its world is the fundamental aim of higher education (NCIHE, 1997). The extent to which this goal is achieved depends largely on the effectiveness of the service provided by higher education institutions

Need Of Value Based Indian Higher Education System

In the socio-economic development of a nation, human capital has a very crucial role. So, there is a need of investment in education In India, education, particularly higher education, is mostly owned by the public sector. Hence, the role of the State is very important in making literacy levels high. Private sector role is also increasingly becoming important because of wrong kind of state intervention or too little state intervention. Therefore, education in developed countries, have been able to have “market complementary arrangements” rather than “market excluding arrangements” which will result into widespread literacy levels. The government of India has pursued a five-fold strategy:

1. Improvement of infrastructural provision and human resources for education.
2. Provision of improved curriculum and teaching-learning material.
3. Improve the quality of teaching –learning process through the introduction of child-centered pedagogy.
4. Attention to teacher capacity building.
5. Increased focus on specification and measurement of learner achievement levels.

Issues In The Current Indian Higher Education System

There are some issues in the current Indian higher education system framework which are as follows:

Expansion:

The current enrolment in higher education stands at about 11 million. While there has been a consistent growth in enrolment in higher education over the last few years, this is not enough when compared to other countries.

Access:

With high disparities, inclusive education has remained an elusive target. Inter-caste, male-female and regional disparities in enrolment still remain prominent.

Regulation:

The regulatory structures in the current higher education system are cumbersome. Entry through legislation alone, at present, is a formidable barrier. It requires an Act of Legislature of Parliament to set up a university. The deemed university route is much too difficult for new institutions. The consequence is a steady increase in the average size of existing universities with a steady deterioration in their quality.

Faculty:

Shortage of quality faculty is one of the main problems affecting higher education in India today. Teacher shortages often occur due to non availability of suitably qualified people. Further, the academic profession has seen a steady decline in popularity –as a result of lack of incentives and more lucrative opportunities in other professions. Apart from increasing compensation of teachers, there is also a need to introduce performance-based incentives in order to ensure teaching of superior quality.

Accreditation:

Accreditation in higher education pertains to determining the quality of an institution. The criteria on which institutions are judged typically involve expected student achievement, quality of curriculum, faculty, academic support and services for students, and financial capacity. In India, accreditation is performed by government agencies. The National Assessment and Accreditation Council (NAAC) was set up by the UGC in 1994 to accredit institutions of higher education. The NAAC' assessment is based on the pre-determined criteria that combine self-study and peer review. NAAC accredits and certifies for educational quality in institutions based on seven criteria with different weights for each criterion, and for different types of institutions. NAAC has so far completed accreditation of only 140 out of the 355 universities and 3,492 out of the 18,064 colleges.

Core Higher Education Values

Scholars at Risk' understanding of higher education values is informed by international human rights law, UNESCO instruments, and related civil society statements, which collectively identify five core values: equitable access, accountability, institutional autonomy, academic freedom, and social responsibility.

Academic Freedom

The "freedom of teaching and discussion, freedom in carrying out research and disseminating and publishing the results thereof, freedom to express opinions freely about the academic institution or system in which one works, freedom from institutional censorship and freedom to participate in professional or representative academic bodies.

Institutional Autonomy

The degree of self-governance necessary for effective decision-making by higher education institutions and leaders regarding their academic work, standards, management and related activities consistent with principles of equitable access, academic freedom, public accountability, and social responsibility.

Social Responsibility

In higher education, this is the duty to use the freedoms and opportunities afforded by state and public respect for academic freedom and institutional autonomy in a manner consistent with the obligation to seek and impart truth, according to ethical and professional standards, and to respond to contemporary problems and needs of all members of society.

Equitable Access

Entry to and successful participation in higher education and the higher education profession is based on merit and without discrimination on grounds of race, gender, language or religion, or economic, cultural or social distinctions or physical disabilities, and includes active facilitation of access for members of traditionally under represented groups, including indigenous people's, cultural and linguistic minorities, economically or otherwise disadvantaged groups, and those with disabilities, whose participation may offer

unique experience and talent that can be of great value to the higher education sector and society generally.

Accountability

The institutionalization of clear and transparent systems, structures or mechanisms by which the state, higher education professionals, staff, students and the wider society may evaluate—with due respect for academic freedom and institutional autonomy the quality and performance of higher education communities.

How To Inculcate Values

Now the question arises that what method should a teacher employ to inculcate values among the students. There is no set method of doing this but it must be remembered that child grow up with questions rather than answers because awakening of intelligence is more important than the cultivation of memory. Hence it is very important to create a mind that neither accepts nor rejects an opinion or view too readily, but stays with question. "Is it true?" Krishana, (2000). Thus the student must be free to make mistakes and learn for itself without any fear. For this purpose 'Inquiry training model, brain storming, demonstration and discussion method etc. may be used in order to make students more active and creative .Piaget (1932) also emphasized that students should be made to learn values rationally. Kohlberg (1968) expended Piaget's work and advocates that children's value development is highly dependent on environment and social conditions. Therefore, opportunity of working with co-operation, joy and friendly, working hard without sense of rivalry an atmosphere of openness need to be promoted through teaching-learning process. Project work also seems to be very useful for this purpose. A project is a unit of whole-hearted, purposeful activity carried on preferably in its natural settings. Thus the project works in various subjects go along way in externalizing and internalizing of various moral and social values. Classroom Communication: Teaching is a communication between the student and teacher. It is of two types:

- a) Verbal communication and
- b) Non-verbal communication.

Non-verbal communication is conveyed through body language, sign language etc. Both verbal and non-verbal communication play very important role in personality development. While dealing with students a teacher should observe with love, courtesy, patient and tolerance etc. Good communications beget good understanding free from fear and favor. A teacher should communicate with purity and sanctity. While communicating, a teacher should keep the following points into the mind.

- Communication must be conducive to human relation.
- Provide equal opportunity to the students to express their views/opinion.
- Communicate impartially to students regardless of their religion, caste, political, social, economic and physical characteristics.

Be affectionate to the students and not behave in a vindictive manner towards any of them for any reason. Inculcating values in youngsters needs to be done with zeal and enthusiasm. Children observe and learn from their teachers. They not only imitate them but also imbibe their behavior pattern. Thus, teachers

need to become role models for their students. They must integrate values with the curriculum, highlight the positive aspects of day-to-day issues and inculcate values in children by adopting an indirect and friendly approach.

Conclusion

Education for all cannot be achieved without improving quality and hence value. In many parts of the world, an enormous gap persists between the numbers of students graduating from school and those among them who master a minimum set of cognitive skills. The education quality stands at the heart of Education for All. It determines how much and how well students learn, and the extent to which their education achieves a range of personal, social and development goals. So, this research paper offers a map for understanding, monitoring and improving quality. Current socio-economic forces of Liberalization, Privatization and Globalization have create global society where the ancient values have been thrown

References

- Global Competitiveness Report (2009-2010). World Economic Forum Global Education Report (2008), UNESCO.
- New Knowledge Commission (2009). January Newsletter.

ਪਰਵਾਸ, ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ

ਡਾ. ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੰਘ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ,

ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਲਜ, ਮੁਨਕ

ਐਬਸਟ੍ਰੈਕਟ:

ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਰ' ਅਤੇ 'ਸ' ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਪਰ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਪਰਾਇਆ ਅਤੇ 'ਸ' ਦੇ ਅਰਥ ਵੱਸਣ ਜਾਂ ਵਸਨੀਕ ਤੋਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਅਪਣੀ ਮਾਤ-ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਜਾ ਕੇ ਵੱਸਣਾ ਹੀ 'ਰਵਾਸ' ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਦੋਂ ਉਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵੱਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਥੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਉਹ ਆਵਾਸੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਵਾਸ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾਣਾ ਵਾਜਿਬ ਹੈ, ਪਰ ਪਿੱਛੇ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਲਈ ਪਰਵਾਸੀ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਣਾ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਸਾਰਥਕ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪਰਵਾਸ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਪੇਪਰ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਵਾਚਿਆਂ ਜਾਵੇਗਾ।

'ਪਰਵਾਸ' ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ Migrant ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹਨ: ਅਪਣਾ ਦੇਸ਼ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਰ ਜਾ ਕੇ ਵੱਸਣਾ। 'ਰਵਾਸ' ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਰ' ਅਤੇ 'ਸ' ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਪਰ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਪਰਾਇਆ ਅਤੇ 'ਸ' ਦੇ ਅਰਥ ਵੱਸਣ ਜਾਂ ਵਸਨੀਕ ਤੋਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਅਪਣੀ ਮਾਤ-ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਜਾ ਕੇ ਵੱਸਣਾ ਹੀ 'ਰਵਾਸ' ਹੈ। ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਪਰਵਾਸ ਲਈ 'ਵਾਸ' ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਆਵਾਸ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ Immigrant ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਹੈ। 'ਪਰਵਾਸ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਪਰਾਈ ਧਰਤੀ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵੱਸਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਵਾਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਧਰਤੀ ਦੇ ਵਾਸੀ ਦਾ ਆ ਕੇ ਵੱਸਣਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਕੋਈ ਪੰਜਾਬੀ/ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ/ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਲਈ ਪਰਵਾਸੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪਰਾਏ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਾਸ ਲਈ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਦੋਂ ਉਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵੱਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਥੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਉਹ ਆਵਾਸੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਵਾਸ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾਣਾ ਵਾਜਿਬ ਹੈ, ਪਰ ਪਿੱਛੇ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਲਈ ਪਰਵਾਸੀ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਣਾ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਸਾਰਥਕ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪਰਵਾਸ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ।

Shorter Oxford English Dictionary ਅਨੁਸਾਰ " 'ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਇਕ ਅਬਾਦਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਵਸਦਾ ਹੈ। " Encyclopaedia of Americana ਅਨੁਸਾਰ " 'ਰਵਾਸ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਿੱਲਜੁਲ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਸਰੀ ਥਾਂ ਉੱਪਰ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਸਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ikt/.@2 ਡਾ. ਐਸ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ " 'ਰਾਈਆਂ ਧਰਤੀਆਂ 'ਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਜਾਂ ਵਧੇਰੇ ਆਰਥਕ ਵਸੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਵਿਚ ਅਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। " ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੁਜ਼ਗਾਰ, ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਲਈ ਆਪਣੀ ਮਾਤ-ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਸੇ ਪਰਾਈ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਅਨਿਸਚਿਤ ਸਮੇਂ ਲਈ ਜਾ ਕੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਵਾਸ ਪਿੱਛੇ ਉਸਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ, ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ, ਤੰਗੀਆਂ, ਤੁਰਸ਼ੀਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਨ ਵੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਪਰਵਾਸ ਭਾਵੇਂ ਸ਼ੌਂਕ ਵਿਚ ਜਾਂ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਵੱਸ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਪਰਵਾਸੀ ਦਾ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਭਾਵੁਕ ਅਤੇ ਅਟੁੱਟ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜੁੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਅਸਥਾਈਪਣ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾਈ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਬੇਗ਼ਾਨੀ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਵਿਚਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਾਤ-ਭੂਮੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਛਾਣ ਦੇ ਸੰਕਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਐਸ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ " 'ਰਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਕੂ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਧਰਤੀ ਦੇ ਮੋਹ ਨੂੰ ਪਾਲਦਾ, ਪਰਾਈਆਂ ਧਰਤੀਆਂ 'ਤੇ ਵਿਚਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪਰਾਈਆਂ ਧਰਤੀਆਂ ਦਾ ਅਨਿਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਬਣਨ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਵੰਦਮਈ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਮੂਲ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਰਾਈ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੁੜਨ ਤੋਂ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦਾ ਸੱਚ ਪਰਾਈ ਧਰਤੀ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਨ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਮੂਲ ਧਰਤੀ ਦੇ ਮੋਹ ਨੂੰ ਅਪਣਾਈ ਰੱਖਣ ਵੱਲ ਖਿੱਚਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ

ਇਸ ਤਿਸ਼ਕੂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਪਰਵਾਸੀ ਦੀ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਇਸ ਸੰਕਟਮਈ ਅਵਸਥਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।”²⁴

ਪਰਵਾਸ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ, ਪਰਿਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪਰਾਏ ਮੁਲਕ ਦਾ ਭਾਰੂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਜੋ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰਵਾਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਰੁੱਖ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਹੰਢਾ ਰਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਪਛਾਣ ਦੇ ਸੰਕਟਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਪੱਛਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਖਾਸ ਕਰ ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਗਏ ਏਸ਼ੀਅਨ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਵਿਚ ਜੂਝ ਰਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਇਕ-ਮਿੱਕ ਹੋ ਕੇ, ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਚੇਤਨਾ ਹੀ ਪਰਵਾਸ ਵਿਚ ਰਚੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰਾ, ਭੂ-ਹੋਰਵਾ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਖਰੇਵਾਂ, ਪਛਾਣ ਆਦਿ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਹੀ ਯਹੂਦੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਹੋਏ ਉਜਾੜੇ ਉਪਰੰਤ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਖਿੰਡ ਜਾਣ ਦੇ ਡਾਇਸਪੋਰਕ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਡਾਇਸਪੋਰਾ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਹਿਜ਼ਰਤ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਵਿਚ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। “ਪਹਿਲੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਹਿਜ਼ਰਤ ਇਕ ਪੂਰੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਪਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦਾ ਇਕ ਸਮੂਹਿਕ ਆਤਮਿਕ ਅਮਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਯਹੂਦੀ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ ਕੱਟੜ ਪਾਲਣਾ ਉਹ ਮੂਲ ਤੱਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਲਗਭਗ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਅਸਹਿ ਤੇ ਅਕਹਿ ਕਸ਼ਟ ਝਲਣੇ ਪਏ ਅਤੇ ਇਸੇ ਦੇ ਹੀ ਸਦਕੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈਬਰਿਊ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਸਾਮਿਅਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਚਲੇ ਆਏ ਹਨ। ਖੱਟੀ ਖੱਟਣ ਗਏ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਅਮਲ ਨੂੰ ਹਿਜ਼ਰਤ ਦੇ ਬਹੁਪਰਤੀ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਦਿਸ਼ਾਵੀ ਅਮਲ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਤਸਦੀਕ ਅਜੇ ਬਾਕੀ ਹੈ।”²⁵ ਡਾਇਸਪੋਰਾ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤ ਬੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਯਹੂਦੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਦੀਆਂ ਤੱਕ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਖਿੰਡਾਅ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਦੇ ਜ਼ਬਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਅਲਾਮਤ ਬਣੇ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਤੱਕ ਫੈਲਾਅ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਗੁਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਅਨੁਸਾਰ, ‘ਇਸਪੋਰਾ’ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਯਹੂਦੀ ਤਜ਼ਰਬਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਪੱਕਾ ਜੋੜ-ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ‘ਰਫਿਉਜੀ’ ਸਮੂਹਿਕ ਨਿਕਾਲੇ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਵੀ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਸ਼ਰੀਕ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿਚ ‘ਇਸਪੋਰਾ’ ਸ਼ਬਦ ਫਿਰ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਸਹੀ ਅਰਥ-ਘੇਰਿਆ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਹੈ।”²⁶ ਡਾਇਸਪੋਰਾ’ ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਸਿਧਾਂਤ-ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਮ ਵਰਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਮੱਦ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਸਾਡਾ ਸੰਬੰਧ ਪਰਵਾਸੀ, ਡਾਇਸਪੋਰਾ ਅਤੇ ਪਾਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਨਿਖੇੜ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਸੰਬੰਧ ਤਾਂ ਪਰਵਾਸ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਮਨੁੱਖ ਖਾਸ ਕਰ ਪੰਜਾਬੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਹੈ।

ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਨਵੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦਾ ਇੱਛੁਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਸ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਫਲ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਰੀਅਨ, ਸ਼ੱਕ, ਹੂਣ, ਮੰਗੋਲ ਆਦਿ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਘੁਮੱਕੜ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਮੁਸਲਿਮ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਉੱਪਰ ਹਮਲੇ ਚਾਹੇ ਲੁੱਟ-ਖੋਹ ਦੇ ਮਕਸਦ ਲਈ ਹੋਏ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਆਏ ਕਈ ਲੋਕ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵੱਸ ਗਏ। ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ।

1789 ਦੀ ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਯੂਰਪੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਪੂਰੇ ਸੰਸਾਰ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਯੁੱਗ ਨੂੰ ਤਹਿਸ-ਨਹਿਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਥੋਂ ਹੀ ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬਸਤੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਦੌੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਦੌਰ ਸੀ ਜਦੋਂ ਬਰਤਾਨੀਆਂ, ਫਰਾਂਸ, ਜਰਮਨੀ, ਹਾਲੈਂਡ, ਪੁਰਤਗਾਲ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਤਿਆਰ ਮਾਲ ਨੂੰ ਵੇਚਣ ਅਤੇ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਦੀ ਭਾਲ ਲਈ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਕੋਨੇ-ਕੋਨੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ। ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਇਸੇ ਨੀਤੀ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਇਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਪਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਪਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਬਸਤੀ ਬਣਾਏ ਦੇਸ਼ਾਂ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਉੱਥੇ ਸ਼ਾਸਨ ਚਲਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਯੂਰਪੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਮਰੀਕਾ, ਭਾਰਤ, ਕੈਨੇਡਾ, ਆਸਟਰੇਲੀਆ, ਨਿਊਜ਼ੀਲੈਂਡ, ਅਫਰੀਕਾ, ਕੰਬੋਡੀਆ, ਕੋਚੀਨ, ਮਲਾਇਆ, ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ,

ਕਿਊਬਾ, ਮੈਕਸੀਕੋ, ਬੋਲੀਵੀਆ, ਚਿਲੀ, ਅਰਜਨਟੀਨਾ, ਚੀਨ, ਬਰਾਜ਼ੀਲ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਉੱਪਰ ਯੂਰਪੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਸਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੂਰਪੀ ਲੋਕ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਖਿਲਰ ਗਏ। ਅੱਜ ਆਸਟਰੇਲੀਆ, ਕੈਨੇਡਾ, ਅਮਰੀਕਾ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਵਸੋਂ ਯੂਰਪੀ ਪਿਛੋਕੜ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਪੱਕੇ ਵਸਨੀਕ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ। ਉਹ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਰਹੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲੱਗੇ। ਹੁਣ ਭਾਰਤੀਆਂ ਲਈ ਯੂਰਪੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਅਸੰਭਵ ਨਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਹ ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਨਿਕਲਣ ਲੱਗੇ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਜਾਣ ਸੰਬੰਧੀ ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ “ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਗਲੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਬੰਗਾਲ, ਮਦਰਾਸ ਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਹਿੰਦੂ (ਮੂਰਮੈਨ ਅਤੇ ਜੈਂਟਸ) ਇਥੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਲੰਡਨ ਦੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਪੁੱਤ, ਫੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰ, ਪਾਦਰੀ ਤੇ ਅਸ਼ਰਾਫੀਆ ਅਤੇ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਕਰਿੰਦੇ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਨੌਕਰ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ।” ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਗੁਲਾਮਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਗਰਮ ਜਲਵਾਯੂ ਕਾਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਥੋਂ ਦੇ ਪੱਕੇ ਬਸਿੰਦੇ ਤਾਂ ਨਾ ਬਣ ਸਕੇ, ਪਰ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਇਕ ਲੰਬਾ ਅਰਸਾ ਰਹੇ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਯੂਰਪੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਖਿੱਚ ਵੱਧਦੀ ਗਈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਉੱਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਸਿਆਸੀ ਮੰਤਵ ਲਈ ਵੀ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਅਮਰੀਕਾ ਕੈਨੇਡਾ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਪਰਵਾਸ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪੱਛਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵੱਲ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਲੰਬਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ, ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਇਹ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਵੱਲ ਜਾਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ। ਤੇਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਾਹਰਾ ਅਨੁਸਾਰ “ਰਤਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਗਏ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਨਅਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਸਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਥੇ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਸੀ। 1878 ਈ: ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਸ਼ਾਸਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦਾ ਮੁਤਬੰਨਾ ਪੁੱਤਰ ਬਣਾ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬਰਤਾਨੀਆ ਲੈ ਆਏ ਸਨ।” ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਰੋਟੀ ਦੀ ਭਾਲ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਹਿੱਤ ਅਨੇਕਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਯੂਰਪੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਅਸਲੀ ਦੌਰ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਯੁੱਧ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਨਾਲ ਡਾਵਾਂ-ਡੋਲ ਅਤੇ ਠੱਪ ਹੋਈ ਸਨਅਤ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਏਸ਼ੀਅਨ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੇ ਮਿਹਨਤੀ ਸੁਭਾਅ ਕਰਕੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸਨਅਤ ਮਾਲਕਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਸੰਦ ਬਣੇ। ਪੱਛਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦੇ ਕਰਕੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਯੂਰਪ ਸਮੇਤ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਹੋਰ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ। ਅੱਜ ਬਰਤਾਨੀਆਂ, ਜਰਮਨੀ, ਫਰਾਂਸ, ਇਟਲੀ, ਸਪੇਨ, ਨਾਰਵੇ, ਸਵੀਡਨ, ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ, ਨੀਦਰਲੈਂਡ, ਆਦਿ ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾਂ ਅਮਰੀਕਾ, ਕੈਨੇਡਾ, ਥਾਈਲੈਂਡ, ਨਿਊਜ਼ੀਲੈਂਡ, ਆਸਟਰੇਲੀਆ, ਆਸਟਰੀਆ, ਬਰਮਾ, ਕੀਨੀਆ, ਫਿਜ਼ੀ, ਜਾਬੀਆ, ਮਲੇਸ਼ੀਆ, ਸਿੰਘਾਪੁਰ, ਹਾਂਗਕਾਂਗ, ਮੌਰੋਸ਼ਿਸ, ਡੁਬਈ, ਗਰੀਸ, ਲੀਬੀਆ, ਮਕਸਟ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਰਹਿ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਵੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।

ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉੱਚੇ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਸੁੱਖ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਣਾ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਵਿਕਸਤ ਮੁਲਕਾਂ ਵੱਲ ਪਰਵਾਸ ਲਈ ਕੇਂਦਰੀ ਖਿੱਚ ਵੱਧ ਉਜਰਤੀ ਦਰਾਂ, ਉੱਨਤ ਅਤੇ ਸਹੂਲਤ ਭਰਪੂਰ ਪਦਾਰਥਕ ਸਥਿਤੀ, ਮਿਆਰੀ ਤੇ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਂਚ ਹੈ, ਜੋ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਗਰੀਬ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਾਲੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਂਚ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿਨ ਰਾਤ ਮਿਹਨਤਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਅਮੀਰ ਤੇ ਵਿਕਸਤ

ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਪੌਂਡਾਂ ਤੇ ਡਾਲਰਾਂ ਦੀ ਬਰਸਾਤ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਲੈ ਕੇ ਗਏ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਜਦੋਂ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਥਿਤੀ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਕਠਿਨ ਤਜਰਬਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਹੀਨਿਆਂ-ਬੱਧੀ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਦੇ ਗੋੜੇ ਕੱਢਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਘਟੀਆ ਦਰਜ਼ੇ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਵੱਧ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਕੰਮ ਨਾ ਮਿਲਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਰੋਟੀ ਵੱਲੋਂ ਕਈ-ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਫਾਕੇ ਵੀ ਕੱਟਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਪਰਾਈ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਤੀਜੇ ਦਰਜ਼ੇ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿਣਾ, ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ, ਗੋਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਫ਼ਰਤ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਣਨਾ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਸਿੰਦੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਗੁਲਾਮੀ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਆਦਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ।

ਪਰਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਤਰਾਅ-ਚੜ੍ਹਾਅ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦਬਾਵਾਂ, ਪੀੜ੍ਹੀ-ਪਾੜੇ, ਪਛਾਣ ਮੂਲਕ ਸੰਕਟ, ਨਸਲਵਾਦੀ ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਦਬਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਹੋ ਰਹੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਆਦਿ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਸਦੀਆਂ ਖ਼ੁਦ ਸਹੇੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਉਸਦੀ ਜਗੀਰੂ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਹ ਵਿਕਸਤ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਤਿਆਗਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਫਲਸਰੂਪ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਘਰ ਟੁੱਟ ਰਹੇ ਹਨ, ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਬਾਗ਼ੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਬੱਚੇ ਅਤੇ ਮਾਂ ਬਾਪ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਲੋਕ ਬੁਢਾਪੇ ਵਿਚ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਡਾ. ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਅਨੁਸਾਰ, “ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਬਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਪਰਵਾਸੀ ਮਸਲਿਆਂ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ, ਗੁਫ਼ਤਗੂ ਕਰਨ ਲਈ, ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਤੇ ਨਿੱਜੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ, ਉਹ ਮੁਹਾਵਰਾ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜੋ ਇਸ ਪੂੰਜੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਨੁਕਰਣ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ।”⁹ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਹੋ ਇੱਛਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਸਾਮੰਤੀ ਮੁੱਲ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਤਨਾਉ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਹਊਮੈਂ ਨੂੰ ਸੱਟ ਵੱਜਦੀ ਹੈ, ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਕਸਤ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੇ-ਭੁਲੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਪਲੀ-ਪੜ੍ਹੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ, ਪਹਿਰਾਵਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੀਮਤ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਾਸਤਾਂ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਪਰਵਾਸ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਪੰਜਾਬੀ ਮਨੁੱਖ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਅਮੀਰ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਔਲਾਦ ਨੂੰ ਬੇਹਤਰੀਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿਵਾਉਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਵੈ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਪੱਛਮੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਂਚ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਦੋਹਰੇ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸਨੂੰ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਹਜ਼ਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦੀ। ਇਥੇ ਸਵਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਬਚਾਉ ਨੀਤੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਬਚਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਚਿੰਤਤ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੀਆਂ ਔਲਾਦਾਂ ਅੰਦਰ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਬੋਲਣ ਲਈ ਵਿਰਾਸਤੀ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨਵਿਲਡ (Inbuled) ਜਾਂ ਬੀਜਦੇ ਹਨ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਹੱਲ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ “ਇਸ ਸਵਾਲ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕੇਵਲ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੀ ਭਾਵੁਕ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੱਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਲਈ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਤਾਰਕਿਕ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨੇ ਹੋਣਗੇ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਜਾਂ ethnic group ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਲਚਰ ਤੋਂ ਪਿੱਠ ਮੋੜੀ ਤੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਲਚਰ ਹੜਪ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਅੱਜ ਇਤਿਹਾਸ ਜਾਂ ਮਾਨਵੀ ਰੰਗਮੰਚ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਚੀ ਹੈ?”¹⁰ ਅਜਿਹੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਤਾਰਕਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਠੋਸ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਭਾਰਤ ਜਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰਵਾਸ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਔਰਤ ਦੇਸੀ ਨੂੰਹ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਕੁੜੀ ਵਾਲੇ, ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਕੇ, ਪਿੱਛੇ ਰਹੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਉੱਧਰ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਆਹਰ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਬੇ-ਜੋੜ ਵਿਆਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਲਾੜਾ ਦੁਹਾਜ਼ੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਹੋਣ ਲਈ ਪੇਪਰ ਵਿਆਹ ਵੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਨੇੜੇ ਦੇ ਅਤੇ ਵਿਵਰਜਿਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪੇਪਰ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਕੇ ਉੱਧਰ ਜਾਣ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਵਿਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚੇ ਲਾੜੇ ਜਾਂ ਲਾੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ

ਕਈ ਪੈਸਾ ਲੈ ਕੇ ਛੂ-ਮੰਤਰ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚਣ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਅਨੈਤਿਕ ਢੰਗਾਂ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਪਰਦੇ ਹੇਠ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ੋਸਣ ਦਾ ਹੁਣ ਪਰਦਾ ਫਾਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰਾਸਦਿਕ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ।

ਪਰਵਾਸੀ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਇਸ ਲਈ ਹਨ ਕਿ ਪੈਸਾ ਕਮਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਪਰਤ ਆਉਣਗੇ। ਪਰ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਏਨੀ ਸੋਖੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਵੱਧ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਵੱਧ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਓਵਰ ਟਾਈਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਭ ਲਈ ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਆਰਾਮ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਬੱਚੇ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਵੀ ਵਿਆਹ-ਬਾਹਰੇ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ‘ਹਰੋਂ’ ਸਬੂਤੇ ਦਿਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਵਿਸਥਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰਵਾਸੀ ਪਰਿਵਾਰ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਅਤੇ ਸਾਮੰਤੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਉਂਦੇ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਉਹ ਮੂਲਵਾਸੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਜਾਤਾਂ-ਗੋਤਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਆਪਣੀ ਨਫਰਤ ਦੇ ਭਾਗੀਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਖੁਦ ਜਾਤਾਂ ਅਤੇ ਗੋਤਾਂ ਦੇ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਦੇ ਭਾਗੀਦਾਰ ਜਦੋਂ ਪਰਵਾਸ ਵਿਚ ਖੁਦ ਇਸ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬੁਖਲਾਹਟ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਮਸਲਾ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੁੱਭਦਾ ਹੈ। ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਇਹ ਮਸਲਾ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਈ ਪੱਧਰਾਂ ਉੱਪਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, “ਜੀਵਾਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਾਮੰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅੰਤਰ ਸਭਿਆਚਾਰੀਕਰਣ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਤਣਾਉ ਸਦਕਾ ਵੀ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਮਸਲਾ ਕਈ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਪ੍ਰਜੂਲਤ ਹੁੰਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਮਾਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਜਾਤੀ-ਵਿਉਂਤ ਵਿਚ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਨਸਲਵਾਦੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਉ, ਸਨਾਖਤ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਭੂ-ਹੋਰਵਾ, ਪੀੜ੍ਹੀ-ਪਾੜੇ ਜੇਹੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਤ੍ਰਾਸਦੀਮੂਲਕ ਵੇਰਵੇ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”¹¹

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਛਾਣ ਦਾ ਸੰਕਟ ਉਧਰ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਕੇ ਵੱਡੀ ਹੋਈ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬੱਚਾ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਹੇ। ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਸਕੂਲਾਂ ਦਾ ਮਾਹੌਲ, ਟੀ. ਵੀ. ਆਦਿ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਉੱਪਰ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਭਾਸ਼ਾ, ਖਾਣ-ਪੀਣ ਅਤੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਤੋਂ ਉਦਾਸੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਬੱਚੇ ਵੱਡੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਅੰਦਰ ਨਵੀਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਧਰਮ ਵਿਚਲੀ ਧੜੇਬੰਦੀ ਅਤੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਆਦਿ ਵਰਤਾਰੇ ਹੈਰਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੀੜ੍ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਮੂਹਾਂ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀ ਬਲਕਿ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਦਾਅਵੇਦਾਰੀ ਦਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ “‘ਏਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਉਥੇ ਜੰਮੀ ਪਲੀ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਇਸ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਵਚੇਤਨ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਪਰ ਇਹ ‘ਕੜੀ’ ਸਿਰਫ ਭਾਸ਼ਾ, ਆਦਤਾਂ, ਪਹਿਰਾਵੇ ਜਾਂ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਅਨੁਕੂਲਣ ਦੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਵਧੇਰੇ ਬਦਲਣਯੋਗ ਜਾਂ ਅਨੁਕੂਲਣਯੋਗ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਹੀ, ਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਂ ਭਾਰਤੀ ਹੋਣ, ਕਾਲੇ ਜਾਂ ਭੂਰੇ ਹੋਣ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹੋਣੀ ਏਨੀ ਛੇਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡੇਗੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਅਵਚੇਤਨ-ਚੇਤਨ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨਾਲ ਦੋ-ਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿੱਖ ਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਹਰੇਕ ਇਨਸਾਨੀ ਤਕਾਜ਼ੇ ਤੋਂ ਉਸਾਰੂ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਰੇਕ ਚੰਗੀ ਮੰਦੀ ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ ਸਿਖ, ਮੰਨ, ਆਪਣਾ ਕੇ ਵੀ।”¹² ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਛਾਣ ਦੇ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਇਕ ਹਾਂ ਪੱਖੀ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲ ਤਾਂ ਇਸ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪਿਛਾਂਹ-ਖਿੱਚੂ ਸਮਝ ਕੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਤਜ਼ਰਬਾ ਹਾਸਲ ਕਰਕੇ ਮੁੜ ਆਪਣੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਹਿਚਾਣ ਵੱਲ ਪਰਤਦੇ ਹਨ। ਮੌਜੂਦਾ ਉੱਤਰ ਆਧੁਨਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚਲਾ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦ ਦਾ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਛਾਣ-ਮੂਲਕ ਹੋਂਦ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਹੈ।

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਰੋਕਾਰ ਪਰਵਾਸ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰਵਾਸੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਸਲਵਾਦੀ ਵਿਵਹਾਰ, ਨਸਲਵਾਦੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸਭਿਆਚਾਰਕ

ਤਨਾਓ, ਹੋਂਦ-ਮੂਲਕ ਪਛਾਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਭੂ-ਹੇਰਵਾ, ਪੀੜ੍ਹੀ-ਪਾੜੇ, ਵਤਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਤਰਾਸਦਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਚੇਤਨਾ ਆਦਿ ਵਰਤਾਰਿਆ ਦਾ ਰੋਲ ਹੈ।

ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰੁਚੀਆਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਮਾਹੌਲ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਤਲਖੀਆਂ, ਤੰਗੀਆਂ-ਤੁਰਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਗਿਣਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ‘ਦਰ’ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਵਿ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਇਸਦੀ ਸਿਰਜਣਧਾਰਾ ਲਗਾਤਾਰ ਚਲਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੱਖਰੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਾਂਝੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਅਮਲ ਵੀ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਬਰਤਾਨੀਆਂ, ਅਮਰੀਕਾ, ਕੈਨੇਡਾ, ਡੈਨਮਾਰਕ, ਨੀਦਰਲੈਂਡ, ਆਸਟਰੇਲੀਆ, ਕੀਨੀਆ, ਜਰਮਨੀ, ਸਵੀਡਨ, ਜਾਪਾਨ, ਜਿੰਬਾਬੇ, ਡੁਬਈ, ਸਿੰਘਾਪੁਰ, ਥਾਈਲੈਂਡ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਡਾ. ਐਸ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ “ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਆਤਮ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ। ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵਿਹਾਰਕ ਉਲਝਣਾ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਗਏ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਆਪੋ-ਆਪਣੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਹੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖਿੱਤਿਆਂ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਵੱਖਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”¹³ ਪਰਵਾਸ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਪਾਸੇ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਲਗਵਾ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਾਬਜ਼ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੁਆਰਾ ਨਕਾਰਨ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਤਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਮੋਹ, ਵਤਨ ਤੋਂ ਟੁੱਟੇ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ, ਪਰਵਾਸ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਅ, ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਛਾਣ ਦਾ ਸੰਕਟ ਅਤੇ ਤਨਾਉ ਆਦਿ ਕਾਰਨ ਉਸਦੇ ਅੰਦਰ ਆਪਣੀ ਮਾਤ-ਭੂਮੀ ਅਤੇ ਵਤਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨੂੰ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਬਲ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਵਤਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਣ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਕਰਨ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਮਘਾਈ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ ਹਰ ਛੋਟੀ-ਵੱਡੀ ਘਟਨਾ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਦੇ ਮਨ ਉੱਪਰ ਬਹੁਤ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣੀ ਮਾਤ-ਭੂਮੀ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਇਹ ਨੁਕਤਾ ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁਲਤ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਕਵਿਤਾ, ਕਹਾਣੀ, ਨਾਵਲ ਆਦਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿਧਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਮੁੱਢਲੇ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਸੁਰ ਘਰ-ਵੈਰਾਗ ਜਾਂ ਭੂ-ਹੇਰਵੇ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਪਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਹੌਲ ਅਤੇ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਸੁਭਾਵਕ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਜਿਹਾ ਕਾਵਿ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦਵੰਦ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਪਰਵਾਸੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਆਤੰਕ ਮਾਤ-ਭੂਮੀ ਦੇ ਹੇਰਵੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਪਰਵਾਸੀ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਪਰਵਾਸ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਛਾਣ ਦਾ ਦਵੰਦਮਈ ਸੰਕਟ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਘੜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਮੁੱਲ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਵਾਲੀ ਵਿਕਸਤ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਉੱਪਰ ਟਿਕੀ ਪੱਛਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਖੇਰੂੰ-ਖੇਰੂੰ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਸਾਹਮਣੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ। ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਵਿਰਸਾ ਸਾਮੰਤੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਮਰਦ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਅਤੇ ਜਾਤਪਾਤ ਆਦਿ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਗੀਰੂ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮਾਹੌਲ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਬਿਖਰ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਫਲ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦਵੰਦ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਸਮੱਸਿਆਕਾਰ ਨਾਲ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸਰੋਕਾਰ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਬਰਤਾਨੀਆਂ, ਅਮਰੀਕਾ, ਕੈਨੇਡਾ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਰਵਾਸੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ-ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦਵੰਦ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਗਤ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਅਮੀਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਲੰਮੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਮਸ਼ਹੂਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸ਼ਾਇਰਾਂ - ਜਗਤਾਰ ਢਾਅ, ਅਵਤਾਰ ਜੰਡਿਆਲਵੀ, ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਗਿੱਲ, ਗੁਰਨਾਮ ਗਿੱਲ, ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਨਰਿੰਜਨ ਨੂਰ, ਡਾ. ਮਹਿੰਦਰ ਗਿੱਲ, ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਸੰਤੋਖ, ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ, ਇਕਬਾਲ ਰਾਮੂਵਾਲੀਆ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਧੰਜਲ, ਅਜਮੇਰ ਰੋਡੇ, ਨਵਤੇਜ ਭਾਰਤੀ, ਦੇਵ , ਸਤੀ ਕੁਮਾਰ, ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ, ਅਮਰ ਜਯੋਤੀ, ਸ਼ਸ਼ੀ ਸਮੁੰਦਰਾ, ਸੁਰਜੀਤ ਕਲਸੀ ਆਦਿ ਦਾ ਨਾਮ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦਵੰਦ ਵਾਲੇ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਆਧੁਨਿਕ ਸਥਿਤੀ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਣ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਵਿਚ ਪਲੀ-ਪੜ੍ਹੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਇਸ ਮਸਲੇ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਇਹ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਜੜ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਝੀ ਕਰਵਾਉਣ। ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਅਧੀਨ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਾ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸਮੂਹ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸੋਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਾਮਰਾਜੀ ਰਹਿੰਦ-ਖੂੰਹਦ ਵੱਲ ਪਿੱਛਲ-ਖੁਰੀ ਖਿੱਚ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਚੁਣੌਤੀ ਭਰਪੂਰ ਕਾਰਜ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਗੌਰਵ ਨਾਲ ਜੁੜਕੇ ਦੂਸਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਮੂਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਅਤੇ ਸੁਮੇਲ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

- Shorter Oxford English Dictionary , Voll.1, P. 261
- Encyclopaedia Americana, Voll. XIX, P. 48
- ਐਸ. ਪੀ. ਸਿੰਘ, ‘ਰਵਾਸ: ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਨਾਊ’, ਜਗਦੀਪ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਪੁਨਰ ਸੰਵਾਦ, ਪੰਨਾ 11
- ਐਸ.ਪੀ. ਸਿੰਘ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 11
- ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ‘ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ: ਬੁਨਿਆਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ’, ਸੁਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਬਦੇਸ਼ੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਨਾ 2-3
- ਡਾ. ਗੁਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ, ‘ਇਸਪੋਰਾ, ਖੰਡਿਤ ਸਵੈ ਅਤੇ ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ’, ਰਾਜਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਹੁੰਦਲ, (ਸੰਪਾ.), ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ: ਵਰਤਮਾਨ ਪਰਿਪੇਖ, ਪੰਨਾ 47
- ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ, ਵਲਾਇਤੀਏ, ਪੰਨਾ 20
- ਡਾ. ਤੇਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਾਹਰਾ, ‘ਰਵਾਸ ਰੁਝਾਨ ਤੇ ਯੂਰਪੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ’, ਡਾ. ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, (ਸੰਪਾ.) ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮਸਲੇ, ਪੰਨਾ 125
- ਡਾ. ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ‘ਰਵਾਸ ਦਾ ਮਸਲਾ’, ਡਾ. ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ (ਸੰਪਾ.), ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮਸਲੇ, ਪੰਨਾ 11
- ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 12
- ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 14
- ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ: ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਪੰਨਾ 224
- ਸੁਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਨਾ 3

ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ : ਇਕ ਅਧਿਐਨ

ਡਾ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ (ਪੰਜਾਬੀ),

ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਕਾਲਜ ਬਰਝਵਾਲ, ਧੂਰੀ

ਐਬਸਟ੍ਰੈਕਟ: ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਲਵੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬਚਿੱਤਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਲਵਈ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਵੀਸ਼ਰੀ-ਪਰੰਪਰਾ ਲੋਕਯਾਨਿਕ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੁਆਰਾ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਮਲਵਈ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਅੰਚਲਿਕਤਾ ਦੇ ਲੋਕ-ਮਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨੇੜਿਓਂ ਅਤੇ ਡੂੰਘੀ ਨੀਝ ਨਾਲ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ। ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੇ ਮਾਲਵੇ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ ਪੈਦ ਹੋਣ ਦੇ ਭੂਗੋਲਿਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਉਥਾਨ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਹੀ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਸਮਝਣ ਲਈ ਮਾਲਵਾ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਕੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ: ਕਵੀਸ਼ਰੀ, ਲੋਕਯਾਨਿਕ, ਅੰਚਲਿਕਤਾ, ਰਜਵਾੜਾਸ਼ਾਹੀ, ਪਰਮਾਰਥ।

ਮਾਲਵੇ ਖਿੱਤੇ ਦਾ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਪੂ: ਈ: ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਪਾਣਨੀ ਦੀ ਅਸ਼ਟਾਧਿਆਇ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ-ਭੂਗੋਲਿਕ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਬਦਲਦੀ ਰਹੀ, ਇੰਝ ਹੀ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾਈ-ਭੂਗੋਲਿਕ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਬਦਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਮਲਵਈ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵੀ ਮਾਲਵਾ ਖਿੱਤੇ ਦੀਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਹੱਦਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗਰੀਅਰਸਨ ਨੇ ਮਾਲਵਾ ਖਿੱਤੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਮਾਲਵਾ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਜੱਟ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਤੇ ਪੁਆਧੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਪੱਥਮ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਦਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦਾ ਵਡੇਰਾ ਭਾਗ ਅਤੇ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਫਰੀਦਕੋਟ, ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ, ਪਟਿਆਲਾ, ਨਾਭਾ, ਜੀਂਦ ਦੇ ਕੁਝ ਭਾਗ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਕਲਸੀਆ ਰਿਆਸਤ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਆਰੀਆ ਸਭਿਅਤਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੱਕ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਗੁਣ ਅਤੇ ਰਿਆਸਤੀ ਰਜਵਾੜਾਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਰਿਹਾ। ਮਾਲਵੇ ਦੀਆਂ ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਕਰਕੇ ਇਥੋਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਵਾਂਝੀ ਰਹੀ। ਰੇਤਲਾ ਇਲਾਕਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਰੜਕਦੀ ਰਹੀ। ਇੱਥੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕ ਅਨਪੜ੍ਹ ਸਨ। ਆਤਮ ਹਮਰਾਹੀ ਦੁਆਰਾ 'ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਅਤੇ ਮਲਵਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ' ਵਿਚਲੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ:

ਟਾਵੇਂ-ਟਾਵੇਂ ਲੋਕ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਤੇ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੰਡਿਤਾਂ, ਪਾਂਧਿਆਂ ਤੇ ਸੰਤਾਂ-ਮਹੰਤਾਂ ਤੋਂ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਚ ਪਰਮਾਰਥ, ਧਰਮ ਨਿਸ਼ਠਾ, ਬ੍ਰਿਜੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ, ਵਿਆਕਰਣ, ਮੂਲ ਜਾਂ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣਾਂ, ਵੇਦਾਂਤ, ਨਿਆਇ ਜੋਤਿਸ਼, ਵੈਦਗੀਸ਼, ਪਿੰਗਲ, ਤੰਤਰ-ਮੰਤਰ ਤੇ ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।... ਸਾਹਿਤਕ ਰੁਚੀਆਂ ਤੇ ਰਸਵੰਤ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਵਾਲੇ ਪਿੰਗਲ ਦਾ ਰਿਆਜ਼ ਕਰਕੇ ਛੰਦਾਬੰਦੀ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਗਾਇਕੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨੂੰ ਕਿੱਤੇ ਵਜੋਂ ਅਪਣਾ ਲੈਂਦੇ।

(ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਅਤੇ ਹੋਰ (ਸੰਪਾ.), ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਕਵੀਸ਼ਰੀ-ਪਰੰਪਰਾ 30)

ਮਲਵਈ ਬੋਲੀ ਦਾ ਅਸਲ ਰੰਗ ਤੇ ਠੇਠ ਰੂਪ ਇਥੋਂ ਦੇ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਨਿਖਰਦਾ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਮਲਵਈ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਨੇ ਠੇਠ ਮਲਵਈ ਬੋਲੀ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਲਵੇ ਖਿੱਤੇ ਦੀਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਹੱਦਾਂ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਰਹੇ ਹਨ।

ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੇ ਜਨਮ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਭਿੰਨ ਰਾਵਾਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਅੱਧ ਅਤੇ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਆਪਣੇ ਭਰ-ਜੋਬਨ ਉੱਤੇ ਰਹੀ। 1850 ਈ. ਦਾ ਸਮਾਂ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਬਿੰਦੂ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਾਝੇ ਵਿਚੋਂ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ-ਪਰੰਪਰਾ ਪਤਨ ਵੱਲ ਤੁਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਲਵੇ ਭੂ-ਖੰਡ ਵਿਚ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਗਸਣ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਬਣਦੇ ਹਨ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਰਕੇ ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਪਤਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਮਲਵਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤੰਗੀਆਂ-ਤੁਰਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵੱਧ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮਾਲਵਾ ਮੀਂਹ-ਪਾਣੀ ਦੀ ਖੁੜ੍ਹ ਕਰਕੇ ਰੋਹੀਆਂ, ਟਿੱਬਿਆਂ ਤੇ ਜੰਗਲ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸੀ। ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਤਵੱਜੋਂ ਦਿੱਤੀ। ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੇ ਪੈਰ ਨਾ ਪਸਰਣ ਕਰਕੇ ਮਾਲਵਾ ਸਨਅਤ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੀ ਰਿਹਾ। “ਆਰਥਿਕ-ਪਦਾਰਥਿਕ ਪੈਦਾਵਾਰੀ ਸ਼ਕਤਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਥੋਂ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਹਰਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਲੀਹਾਂ ਉਪਰ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਗਾਇਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ।” (ਖੋਜ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ(ਅੰਕ-27)155)

ਮਾਲਵੇ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਹਾਲਤਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਨਿਭਾਇਆ। ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲੋਂ ਹਰ ਵਕਤ ਵੱਖਰ ਤੌਰ ਤੇ ਤੁਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਮਾਲਵਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਰਿਹਾ। ਪਰ 11ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਸਮੇਂ ਇਥੇ ਇਸਲਾਮ ਮੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਫਿਰ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ, ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰੂ ਹਰ ਰਾਇ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਮਾਲਵੇ ਨਾਲ ਨੇੜਲੇ ਸੰਬੰਧ ਸਨ। ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ‘ਗੁਰੂ ਕਾ ਮਾਲਵਾ’ ਆਖਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮਾਲਵਾ ਖਿੱਤਾ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਿਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਦਾ ਹਾਮੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ ਸਗੋਂ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ, “ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਮਾਲਵਾ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਢਾਡੀ-ਪਰੰਪਰਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਯਾਨ, ਯੂਨਾਨੀ ਕੋਰਸ, ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਭੱਟ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਨਮੀ ਹੋਈ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।” (ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਖੀਵਾ, ਮਲਵਈ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਪਰੰਪਰਾ 70)

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਭੱਟ-ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਜੜੇ ਹੋਣ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪਰਖ ਕੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਹਾਮੀ ਡਾ. ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿੱਗਰ ਦਲੀਲਾਂ ਦੇ ਕੇ ਭਰਦੇ ਹਨ, “ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬੜੀ ਹੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਦਾ ਪਿੱਛਾ ਭੱਟ-ਕਾਵਿ ਨਾਲ ਜਾ ਰਲਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਭੱਟ-ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਹੀ ਸਹਿਜ ਵਿਕਾਸ ਹੈ, ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਕਾਰਨ ਉਭਰੇ ਨਵੇਂ ਸੰਕਲਪਾਂ, ਬੋਧਾਂ ਤੇ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਫਲ ਸੀ।” (ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਰੂੜੀਆਂ 16)

ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਧਾਰਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਭੱਟ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਤੁਰਦੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਕੁਝ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਬਦਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਡਾ. ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਢਾਡੀ-ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਨੂੰ ਭੱਟ ਕਾਵਿ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸੰਤਾਨ, ਨਕਲ ਜਾਂ ਬਦਲ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਭੱਟ ਇਕ ਜਾਤੀ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਕਿੱਤਾ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਚਲਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਤੇ ਢਾਡੀਆਂ ਵਿਚ ਹਰ ਇਕ ਜਾਤ ਦੇ ਬੰਦੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ... ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੇ ਸਮਾਜ, ਸਾਹਿਤ ਆਦਿ ਨਾਲ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧ ਭੱਟਾਂ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਭੱਟ ਆਪਣੀਆਂ ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ ਵਿਚ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬੰਸਾਵਲੀ ਤੇ ਹੋਰ ਰਿਕਾਰਡ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਤੇ ਢਾਡੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।” (ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ, ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਚਿਹਨ ਤੇ ਚਿੰਤਨ 12) ਪਰੰਤੂ ਡਾ. ਬੇਦੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵਧੇਰੇ ਦਰੁਸਤ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਵੀ ਭੱਟ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਕਿੱਤਾ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਇਕ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਭੱਟਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਥਾਨਿਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਨੇ ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਬਿਰਤੀ ਅਤੇ ਕਾਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਹੂ-ਬ-ਬੂ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। “ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਾਂਗ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਵੀ ਸੁਭਾ ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਨੇ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ, ਰੂਪ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਜੁਗਤਾਂ ਅਪਣਾਈਆਂ।” (ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਰੂੜੀਆਂ 17) ਭਾਵੇਂ ਕਵੀਸ਼ਰੀ-ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਭੱਟ-

ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੋਨਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਇੰਝ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 1850 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਕਵੀ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੀ ਗਾਇਣ-ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਪਰਨਾਈ ਹੋਈ ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲਿਖਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇੰਝ 20 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤੱਕ ਇਸਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ ਵਾਲਾ ਨਾ ਰਿਹ ਕੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਰੂਪਗਤ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 1850 ਈ: ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮਾਲਵਾ ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਬਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਮਹਿਰਾਜ (ਬਠਿੰਡਾ) ਦਾ ਨਾਂ ਮੋਢੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਲਵਈ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸ਼ਾਹਕਾਰ, ਕਬਿੱਤਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ *ਹੀਰ* ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਕਾਹਨਵਾਲਾ, ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਭੁੰਦੜ, ਮਿੱਤ ਸਿੰਘ ਮੋੜਕਲਾਂ, ਮਾਘੀ ਸਿੰਘ ਗੱਲ, ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ, ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਸੰਦਲ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੰਗੀਰਾਣਾ, ਦਿਯਾ ਸਿੰਘ ਆਰਿਫ, ਪੰਡਤ ਕਿਸ਼ੋਰ ਚੰਦ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀਸ਼ਰ ਹੋਏ ਹਨ। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਵਰਗਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਵੀਸ਼ਰ, ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਾਣਮੱਤੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸੀ। ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਢਾਈ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ 700 ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਚੀਆਂ ਜੋ ਕਿ ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਿਕੀਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਜਾਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਕਵੀਸ਼ਰ ਸ਼ਬਦ ਕਾਵਿ+ਈਸ਼ਵਰ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਕਾਵਿ-ਰਾਜ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਵੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਕਵੀ। ਕਰਤਾਰੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਾਲਾ ਸਰਵੋਤਮ ਕਵੀ ਜੋ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਪੂਰੇ ਸੁਰ ਤੇ ਤਾਲ ਨਾਲ ਗਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰੇ। ਕਵੀਸ਼ਰ ਦੀ ਇਸ ਲਿਖਣ ਤੇ ਗਾਉਣ ਦੀ ਕਾਵਿ ਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਵੀਸ਼ਰ ਪਿੰਗਲ ਦਾ ਰਿਆਜ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਛੰਦਾਬੰਦੀ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਸਨ। ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੀ ਗਾਇਣ-ਸ਼ੈਲੀ ਇਸਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹੈ ਜੋ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਨੂੰ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਤੇ ਸੰਬੋਧਨ ਦੇ ਤੱਤ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮੋਈ ਹੈ। ਗਾਇਣ-ਸ਼ੈਲੀ ਕਰਕੇ ਹੀ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸੁਭਾਵ ਬਰਕਰਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਡਾ. ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ ਨੇ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਵੇਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ:

ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੀ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ, ਕਥਾ ਜਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਸਲੇ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਵੀਸ਼ਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਥਾਂ ਲੋਕਪ੍ਰਤਿਭਾ ਅਤੇ ਸਾਮੂਹਿਕ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਬਿਰਤੀ ਸਦਕਾ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੀਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਲੋਕ-ਮਨ ਵਾਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਵਿਕਲਪ ਦਾ ਮੂਲ ਸਰੋਤ ਲੋਕ-ਰੂੜੀਆਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਵਾਂਗ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਗਾਉਣ ਲਈ ਰਚੀ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਲੋਕ-ਬਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ, *ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਰੂੜੀਆਂ* 21)

ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਲੱਖਣ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੈ, ਜੋ ਲੋਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਬੋਧ ਨੂੰ ਨਿਪੁੰਨ ਛੰਦਾ-ਬੰਦੀ ਰਾਹੀਂ ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਸਮੂਹਿਕ ਲੋਕ ਚੇਤਨਤਾ, ਲੋਕ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸੰਦੇਹਦਨਾ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੇ ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਵਿਧਾ-ਮੂਲਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਲੱਛਣਾਂ ਨੂੰ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੀਆਂ ਰਹੂ-ਰੀਤਾਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਵਿਲੱਖਣ ਰਹੂ-ਰੀਤਾਂ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਉੱਚਤਮ ਕਾਵਿ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮੱਧਕਾਲੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਲ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਮੰਗਲ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਰੀਤ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਭਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਕਿੱਸਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰਵਾਇਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ, ਹਾਸ਼ਮ ਸ਼ਾਹ, ਕਾਦਰਯਾਰ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਦੀ ਰੀਤ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਾਰ ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਿਆਂ ਭਗਾਉਤੀ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਵੀਸ਼ਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਕੀਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੇਵ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਵੀਸ਼ਰ ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਇਕ ਧਰਮ ਜਾਂ ਫਿਰਕੇ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਦਾ

ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਵਿਚ ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਤੋਂ ਇਸ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਣਸੀਲਤਾ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਵੀਸ਼ਰ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ, ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਧਰਮ ਦੇ ਪੈਰਿਬਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਵਿਚ ਉਸਤਾਦੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਵਿਚ ਪਗੜੀ, ਗੁੜ੍ਹ ਜਾਂ ਪਤਾਸ਼ੇ ਤੇ ਸਵਾ ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆਰਾਂ ਰੁਪਏ ਤੱਕ ਦੀ ਭੇਂਟ ਨਾਲ ਕਵੀਸ਼ਰ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਕਵੀਸ਼ਰ ਨੂੰ ਉਸਤਾਦ ਧਾਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਉਸਤਾਦ ਕਵੀਸ਼ਰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਨੂੰ ਛੰਦ ਬਮਾਉਣਾ ਅਤੇ ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਛੰਦ ਨੂੰ ਗਾਉਣਾ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਕਵੀਸ਼ਰ ਆਪ ਪਿੰਗਲ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਗਲ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਕਰਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਰਜਬ ਅਲੀ ਅਤੇ ਮਾਘੀ ਸਿੰਘ ਵਰਗਿਆਂ ਨਾਮੀ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਉਸਤਾਦੀ-ਸ਼ਾਗਿਰਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਬਚਿੱਤਰ ਧਾਰਨਾ ਇਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਵਿਚ ਮਜ਼ਹਬ ਅਤੇ ਜਾਤ ਦਾ ਕੋਈ ਬੰਧਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਰਜਬ ਅਲੀ ਵਰਗੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸਨ। ਕਈ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦੇ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਵਿਚ ਉੱਚੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪੱਗ, ਜੈਕਟਾਂ, ਚਾਦਰਾ ਸੁਆ ਕੇ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।

ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰ ਗਾਇਣ-ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੀ ਗਾਇਣ-ਸ਼ੈਲੀ ਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮੱਧਕਾਲੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਦੀ ਹੈ। ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੀ ਗਾਇਣ-ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਟੇਕ ਛੰਦ ਹੈ। ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸਾਜ਼ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਤੋਂ ਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਸਾਜ਼ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਕੰਠ ਦੇ ਬੋਲ ਦੀ ਸੰਗੀਤਮਕਾਤ ਨਾਲ ਹੀ ਸੈਂਕੜੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਮੰਤਰ-ਮੁਗਧ ਕਰਕੇ ਅਖਾੜੇ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਬਹੁਤ ਕਠਨ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਢਾਡੀ ਵੀ ਸੁਰ ਤੇ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਉੱਚੀ ਅਤੇ ਭਰਵੀਂ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਵਿਚ ਰਸਵੰਤ ਅਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਹੀ ਕਵੀਸ਼ਰ ਸੁਰ ਤੇ ਤਾਲ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਵਿਚ ਅਖਾੜਾ ਇਕ ਮਰਿਯਾਦਾ ਹੈ। ਅਖਾੜਾ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੇ ਅਖਾੜੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੀ ਅਸਲ ਪਰਖ ਹੀ ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਵੀਸ਼ਰ ਅਖਾੜਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਮੰਗਲ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਅਖਾੜੇ ਨੂੰ ਕਚਹਿਰੀ ਸਮਾਨ ਕਿਆਸਦਾ ਹੈ।

ਅਖਾੜਾ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦਾ ਅਹਿਮ ਪੱਖ ਹੈ। “ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦਾ ਅਸਲੀ ਸਰੂਪ ਤੇ ਜਲੌਅ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਸੁੱਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ, ਜੋ ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਨਿੱਤਰ ਕੇ ਜਾਗਦੀ ਤੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।” (ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ, ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ 111-112) ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦਾ ਅਖਾੜਾ ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ ਚੱਲਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ।

ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਨਖਸ਼ਿਖ ਵਰਨਣ ਰਾਹੀਂ ਸਰੀਰਕ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਵਿਚ ਇਹ ਰੀਤ ਵੱਖਰੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਵਿਚ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਆਂਚਲਿਕਤਾ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਇਹ ਰੀਤ ਨਿਭਾਈ ਗਈ। ਕਿਸੇ ਨਾਇਕ-ਨਾਇਕਾ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਦਿੱਖ, ਉਸਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਨਹੁੰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਿਰ ਤੱਕ ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਕਰਮਵਾਰ ਆਲੰਕਾਰਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦਾ ਚੌਖਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ।

ਗਦ ਤੋਂ ਪਦ ਨੂੰ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤ ਛੰਦ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਛੰਦਬੰਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਕਾਲ ਦੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪਿੰਗਲ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਕਾਵਿ ਦੀ ਅਭਿਵਿਆਕਤੀ ਵਿਚ ਛੰਦਬੰਦੀ ਯੋਗ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਛੰਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦਾ ਕਿਆਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਛੰਦ ਅਤੇ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦਾ ਨਹੁੰ-ਮਾਸ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਛੰਦ ਨੂੰ ਉਪਵੇਦ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਾਤਰਾ ਜਾਂ ਵਰਣਾਂ ਨੂੰ ਖਾਸ-ਵਿਉਂਤ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਵਜ਼ਨ, ਤੋਲ, ਸੁਰ, ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਤੁਕਾਂਤ ਦੇ ਮੇਲ ਨਾਲ ਲੈਅ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ ਹੀ ਛੰਦ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਹਰ ਜ਼ੁਬਾਨ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਛੰਦ-ਵਿਧਾਨ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦਾ ਅਸਤਿਤਵ ਛੰਦ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਛੰਦ ਇੰਨਾ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਵਿਚ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਰੁਝਾਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਰਣਿਕ ਛੰਦਾਂ ਵੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਵੀਸ਼ਰ ਨਿਰਮਲੇ ਮਹੰਤਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਪਭ੍ਰੰਸ/ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦੇ ਮਾਤਰਿਕ ਛੰਦਾਂ ਅਤੇ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ

ਅਰੂੜ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਪਿੰਗਲ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਵਰਣਿਕ ਛੰਦ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਬ੍ਰਜ ਦੇ ਛੰਦਾਂ ਨੂੰ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਿਆਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਪਿੰਗਲ ਤੋਂ ਛੰਦ ਵਿਕਸਤ ਵੀ ਕੀਤੇ। ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਨੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਛੰਦਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ। ਦੋਹਰਾ, ਕਬਿੱਤ, ਕੋਰੜਾ, ਨਿਸ਼ਾਨੀ, ਸਰਖੰਡੀ, ਡਿਓਡਾ, ਡਿਓਡਾ ਦਵੈਯਾ, ਕੁੰਡਲੀਆਂ ਸਵੈਯਾ, ਮੁਕੰਦ, ਧਨਾਸਰੀ ਆਦਿ ਪਿੰਗਲ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਛੰਦਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ। ਕੁਝ ਛੰਦ ਜਿਵੇਂ ਚੌਫਿਰਨੀ, ਅਰਧ ਚੌਪਈ, ਲਘੂ ਵਰਣ ਕਬਿੱਤ, ਤਰਜ਼, ਮਨੋਹਰ ਭਵਾਨੀ, ਰਘਬੀਰ ਦੌਭਾਗ, ਕਨਾਮ ਸਵੱਯਾ, ਲਘੂ ਕਬਿੱਤ, ਜਾਤੀ ਖੰਡਨ ਆਦਿ ਅਜਿਹੇ ਛੰਦ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਗਲ ਦੇ ਛੰਦਾਂ ਤੋਂ ਵਿਕਸਤ ਕਰਕੇ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਵਿਚ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਅਜਿਹੇ ਛੰਦਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ, ਜੋ ਕਿ ਲੋਕਗੀਤ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਲੀ, ਝੋਕ ਛਾਲ, ਦੋਤਾਰਾ ਡੂਢਾ, ਬੋਲੀ, ਗੋਡੀ, ਤਰਜ਼ ਕਮਾਨੀ, ਬੋਲੀਆਂ, ਜਾਗੋ, ਜੁਗਨੀ, ਬਾਲੋ, ਭੰਡਾ ਭੰਡਾਰੀਆ ਆਦਿ। ਪਿੰਦਲ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਛੰਦਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਛੰਦ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਗਲ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਨੇ ਆਪ ਈਜਾਦ ਕੀਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਨੇ ਬਹੱਤਰ ਕਲਾ, ਬਾਬੂ ਚਾਲ, ਤਰਜ਼, ਸੋਲਾਂ ਅੱਖਰੀ ਆਦਿ, ਮਾਘੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚਹੱਤਰ ਕਲਾ, ਚੌਡਠ ਕਲਾ, ਅਰਧ ਕਾਫੀਆਂ ਛੰਦ ਆਦਿ, ਚੰਦ ਸਿੰਘ ਮਰਾੜ ਨੇ ਲੋਕ ਛੰਦ, ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਰਾਮਾ ਨੇ ਮਨੋਹਰ ਭਵਾਨੀ ਅਤੇ ਛੱਜੂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੋਲੀ ਛੰਦ ਆਦਿ ਨਵੇਂ ਛੰਦ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ। ਇਹ ਪਿੰਗਲ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਦੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ। ਦਰਅਸਲ ਕਵੀਸ਼ਰ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪਿੰਗਲ ਦੇ ਛੰਦਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਅਕੀਦੇ ਦੇ ਨਿਯਮ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਵੀਸ਼ਰ ਛੰਦਾਬੰਦੀ ਨੂੰ ਨਿਰੀ ਤੁੱਕਬਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਬਣਨ ਦਿੰਦੇ। ਸਗੋਂ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨੂੰ ਅਨੁਪਮ ਸਲੀਕੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।

ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ, ਧਰਤੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਅਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਰ ਆਮ ਤੇ ਖਾਸ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲੇਵਰ ਵਿਚ ਲਿਆ ਹੈ। ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਨੇ ਹਰ ਧਰਮ, ਜਾਤ, ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਅਖਾੜੇ ਲਾਉਣੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ, ਫਰਮਾਇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਗਤ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਆਈ। ਕਵੀਸ਼ਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਲਈ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਕਥਾਵਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਬੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਵਿਵਧ ਪੱਖਾਂ ਪਸਾਰਾ ਵਿਚੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਮਸਲੇ, ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਆਪਸੀ ਵਿਰੋਧ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਤਨਾਉ, ਨਵੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਖੋਚੋਤਾਣ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸੰਕਟ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਕਿੱਸਾ, ਕਹਾਣੀ, ਦੰਤ ਕਥਾ ਜਾਂ ਕਾਰਨਾਮਾ ਹੀ ਕਾਵਿ-ਬੱਧ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਹੀਰ-ਰਾਂਝਾ, ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਵਰਗੇ ਕਲਾਸਕੀ ਕਿੱਸੇ ਵੀ ਉਸਦੀ ਅੱਖੋਂ ਪਰੋਖੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ। ਕੋਈ ਵੀ ਵਸਤੂ, ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਜਾਂ ਮਕਬੂਲ ਹੈ, ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਚਾਲੂ ਮਸਲਿਆਂ ਉੱਪਰ ਕਵੀਸ਼ਰ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰੀਤਕਰਮ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇ ਲੋਕ-ਰਾਏ ਨੂੰ ਢਾਲਣ ਲਈ ਵੀ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਵੱਡੇ ਯੁੱਧ ਵੇਲੇ ਕੁਝ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀਨਾਮੇ ਲਿਖੇ। ਸੋ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਨੇ ਸਿੱਧੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਲੋਕ ਰੁਚੀ, ਲੋਕ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਰ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਲੋਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ।

ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਰ ਵਿਸ਼ੇ, ਰਿਸ਼ਤੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਲਵਈ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰੇਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ-ਖੇਤਰ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਸਮਾਨ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ, ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਤੋਂ ਲੈ ਮੌਜੂਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਤੱਕ: ਰਮਾਇਣ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਚਾਹ ਤੇ ਲੱਸੀ ਦੀ ਝਗੜੇ ਤੱਕ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਇਸਲਾਮੀ ਈਸਾਈ ਤੇ ਸਾਮੀ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਤੱਕ, ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਓਡਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੱਕ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਿਲਾਸ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੌਤ ਦੇ ਰਾਗ ਤੱਕ, ਨਸੀਹਤ ਬਿਲਾਸ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਨੂੰਹ ਸਹੁਰੇ ਦੀ ਮਿਚਾ ਤੱਕ, ਪਿੰਗਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੱਤਲ ਤੱਕ, ਹੀਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਚੰਦ ਕੁਰ ਤੱਕ ਪੁਰਾਤਨ ਕਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਨਵੀਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੱਕ, ਦੁੱਲ੍ਹਾ ਭੱਟੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਾ ਤੱਕ, ਅਹਿਮ ਰਾਜਸੀ ਮਸਲੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਨਿਗੂਣੇ ਵਿਰੋਧ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। (ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਰੂੜੀਆਂ 22) ਸੋ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ, ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰੀਤ ਕਥਾਵਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਕੀਦਿਆਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜਾਂ, ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਤੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਸਮੇਤ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਮਸਲਿਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ-ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ

ਹੈ।

ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਹੀਰ, ਹਾਸ਼ਮ ਦਾ ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ, ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ ਆਦਿ ਕਿੱਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਕੋਲ ਇਹਨਾਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਇਸ਼ਕ ਭਰਪੂਰ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਮਾਡਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵਿਦਮਾਨ ਸਨ। ਮਲਵਈ ਲੋਕਾਈ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੋਚਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬਦਲਵੇਂ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ, ਪਹਿਲਾਂ ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ ਵਿਚ ਹੀਰ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕਥਾ ਬੈਂਤ ਛੰਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿਸਿੱਧ ਹੋਈ ਪਰੰਤੂ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ ਕਥਾ ਨੂੰ ਕਬਿੱਤ, ਕਲੀ ਆਦਿ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖ ਕੇ ਨਵੇਂ ਤਜਰਬੇ ਕੀਤੇ।

ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਦੇਵੀ-ਦੇਵਿਤਾਂ ਦੀਆਂ ਅਲੌਕਿਕ ਅਤੇ ਅਦਭੁੱਤ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ, ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਆਦਿ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਅੰਦਰ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਰਚਨਾ 'ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ' ਮਾਰਕੰਡੇ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹਨਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਵੀ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਬਰਕਰਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਡਤ ਪੂਰਨ ਚੰਦ, ਪੰਡਤ ਕਿਸ਼ੋਰ ਚੰਦ, ਛੱਜੂ ਸਿੰਘ, ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਪਾਰਸ ਆਦਿ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਨੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਕੀਤਾ।

ਕਿਸੇ ਕੌਮ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਉਥੋਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਸਿਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਨੇ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਅਨੇਕਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਹੁਲਾਸ, ਸ਼ਹੀਦ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ, ਬੀਬੀ ਸੁੰਦਰਾਂ, ਪ੍ਰਸੰਗ ਭਾਈ ਮਤੀ ਦਾਸ, ਸਾਕਾ ਕਰਹੰਦ, ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਛੋੜਾ, ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਦੇ ਘੋੜੇ ਜੰਗ ਚਮਕੌਰ, ਜੈਤੇ ਦਾ ਮੋਰਚਾ, ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਆਦਿ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹਨ।

ਮਲਵਈ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਵਿਚ ਸੂਰਮਗਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਤੇ ਸੂਰਮਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਸਨ। ਦੁੱਲਾ ਭੱਟੀ ਤੇ ਜੈਮਲ ਫੱਤੇ ਵਰਗੇ ਸੂਰਮਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਲੋਕ-ਮਨਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਪਵਾਈਆਂ। ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਨੇ ਸੂਰਮਗਤੀ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਕਿਆਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਨੇ ਸਥਾਨਕ ਡਾਕੂਆਂ ਅਤੇ ਵੈਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸੂਰਮੇ ਨਾਇਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਾ, ਜਿਊਣਾ ਮੌੜ, ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਰਾਉਂਕੇ, ਰਾਮਣ ਘੁਮਿਆਰ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਡੋਹਕ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਸੂਰਮੇ ਨਾਇਕਾਂ ਦੀਆਂ ਗਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਵਿਚ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਹਰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਪਣੀ ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਾਲਤ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕੁਝ ਸਦਾਚਾਰਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜ ਕੇ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਕਥਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪੂਰਨ ਭਗਤ, ਗੋਪੀ ਚੰਦ, ਸ਼ਾਹਣੀ ਕੌਲਾਂ, ਬੀਬੀ ਭਜਨੀ ਅਤੇ ਪਿੰਗਲਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਿਲਾਸ, ਫਨਾਹ ਦਾ ਮੁਕਾਮ, ਕਲੂ ਕਾਲ ਦਾ ਪੁਆੜਾ, ਨਸੀਹਤ ਬਿਲਾਸ ਵਰਗੀਆਂ ਉਪਦੇਸ਼ਮਈ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਹਨ। ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਕਲਾਸਵਾਲੀਆ, ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਕਾਲੀਦਾਸ ਅਤੇ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਆਰਿਫ ਨੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਜਾਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਨੂੰ ਏਨੀ ਸਰਲਤਾ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਲੋਕ ਮਨ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਵਾਸਤਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਨਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਰਸਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਵੇਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਪੱਤਲ, ਜੰਵ, ਝੋੜੇ ਆਦਿ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੇ ਅੰਗ ਜਾਂ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਰੂਪ ਹਨ। ਸੋ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਮਾਲਵੇ ਖਿੱਤੇ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇਕ ਭੂਗੋਲਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦਾਇਰਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਮਨ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਰੱਖਦਾ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਮਾਲਵੇ ਖਿੱਤੇ ਦੀ ਉਪਜ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸਦੀ ਸੰਚਾਰਮਿਕਤਾ ਨੂੰ ਮਲਵਈ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਮਲਵਈ ਮਾਲਵੇ

ਦੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸਦੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਉਚਾਰਨ-ਢੰਗ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰਾ ਹੈ। ਮਲਵਈ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ੁਧ ਲੌਕਿਕ ਰੂਪ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਨੇ ਸ਼ੁੱਧ ਠੇਠ ਮਲਵਈ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪੇਂਡੂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਬੜੀ ਬਾਰੀਕਬੀਨੀ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਵਿਚ ਅਖਾਣਾਂ, ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ, ਆਲੰਕਾਰਾਂ, ਰੂਪਕਾਂ, ਬਿੰਬਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਆਦਿ ਦੁਆਰਾ ਮਲਵਈ ਪੇਂਡੂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਮਲਵਈ ਦਾ ਪੇਂਡੂ ਜਟਕਾ, ਖਰਵਾ, ਖਾੜਕੂ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਡੁੱਲ੍ਹਾ ਸੁਭਾਅ ਇਸ ਨੂੰ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਹੋਈ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ਅਧੀਨ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਕਾਵਿ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਅਤੇ ਲੱਛਣਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਗਾਇਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉੱਚਤਮ ਕਲਾਤਮਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਲਵਈ ਆਂਚਲਿਕਤਾ ਦੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਰੰਗ ਨੂੰ ਮਲਵਈ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਬੋਧ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤੱਥ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਲਵਈ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਰਮਣੀਕ ਤਸਵੀਰਕਸ਼ੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਇਕ ਅਨੂਠਾ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੈ।

ਪੁਸਤਕ-ਸੂਚੀ

- ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ. *ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ*. ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1986.
- *ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਚਿਹਨ ਤੇ ਚਿੰਤਨ*. ਪੰਜਾਬੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, 1990.
- ਖੀਵਾ, ਲਾਭ ਸਿੰਘ. *ਮਲਵਈ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਵੇਚਨ*. ਸਰਹਿੰਦ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, 1991.
- ਜੱਗੀ, ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ (ਸੰਪਾ.). *ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਕਵੀਸ਼ਰੀ-ਪਰੰਪਰਾ*. ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1989.
- ਜੱਗੀ, ਰਤਨ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.). *ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ*. ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਅੰਕ-27, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1986.
- ਨਾਭਾ, ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ. *ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ: ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼*. ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, 1990.
- ਬੇਦੀ, ਸੁਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਣਜਾਰਾ. *ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਰੂੜੀਆਂ*, ਲੋਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1982.

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਤਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਬਿੰਬ

ਡਾ. ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਕੌਰ,

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ (ਪੰਜਾਬੀ)

ਲਵਲੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਫਗਵਾੜਾ

Email: yadwinder.22780@lpu.co.in

ਐਬਸਟ੍ਰੈਕਟ

ਮਹਾਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਜਿਹੇ ਝਰੋਖੇ ਨਿਆਈਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਬਿੰਬ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਬਿਨਾਂਸ਼ੱਕ ਪਾਰਲੈਕਿਕਤਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਰਾਲੈਕਿਕਤਾ ਲੈਕਿਕਤਾ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੌਕਿਕ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰਨ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਜਾਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦੱਸੀ ਹੈ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਤਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵਿਪਰੀਤ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਤਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਿੰਬ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਬਲਕਿ ਉਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਸਿਰਜਕੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮਾਡਲ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਏ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਵਿਰੋਧਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਵਿਚ ਇਲਾਹੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿਚ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਕੇ ਮੁਕਤੀ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦੀ ਹੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਲੌਕਿਕ ਜਗਤ ਵਿਚਲੀ ਮਾਨਵ-ਜਾਤੀ ਦੇ ਨਿੱਜ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤੱਵ ਦਾ ਸਮਸਤ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦੀ ਸੇਧ ਵੀ ਨਿਹਿਤ ਹੈ। ਲੌਕਿਕ ਜਗਤ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰਨ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਜਾਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦੱਸੀ ਹੈ ਉਹ ਮਾਨਵੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਮਾਨਣ, ਸੁਭ ਅਮਲ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਭ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਰਾਬਰੀ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਅੰਦਰ ਜਾਤ, ਜਮਾਤ, ਕੌਮ, ਨਸਲ, ਲਿੰਗ, ਧਰਮ ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੀ ਹੋਈ ਇਕ ਸੰਤੁਲਿਤ ਸਮਾਜ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇ ਕੇ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਭਰੇ ਸੰਵਾਦ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸਮਾਜ ਲਈ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪਾਸਾਰ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਆਗਮਨ ਸਮੇਂ ਬਾਹਰੀ ਧਾੜਵੀਆਂ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਹਮਲਿਆਂ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਰਾਜਸੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਹਰ ਪਾਸੇ ਅਰਾਜਕਤਾ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਖਰੇਵਿਆਂ ਕਾਰਨ ਡਾਵਾਂ-ਡੋਲ ਹੋਈਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀਆਂ ਸਮਕਾਲੀਨ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਡਾਵਾਂ-ਡੋਲ ਸਨ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਹੱਥ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜੇ ਅਧਰਮੀ, ਅਨਿਆਈਂ ਤੇ ਜ਼ਾਲਮ ਸਨ। ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਅਰਾਜਕਤਾ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਰਾਜ ਤੇ ਧਰਮ ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਉਹ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮ-ਕੁਕਰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਿੰਨੀ ਵੀ ਯੁੱਗ-ਗਰਦੀ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਕਾਰਨ ਧਰਮ ਹੀ ਸੀ ਕਿਉਂਜੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਅਣ-ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਖਿਚੋਤਾਣ ਵਿਚ ਪਿਸ ਰਹੀ ਸੀ।

ਧਰਮ ਉੱਝ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਕ ਐਸੀ ਉਪਲੱਬਧੀ ਹੈ ਜੋ ਮਾਨਵੀ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਪਾਸਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਹੈ ਕਿਉਂਜੇ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਲੌਕਿਕ ਅਤੇ ਪਰਾਲੈਕਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਲਮਈ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਇਕਲੋਤਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੰਚਨਾ ਦੀ ਨੀਂਹ/ਆਧਾਰ

ਮਗਰਦਾਨਦੀ ਹੈ ਪਰ ਭਾਰਤ ਜਿਹੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੰਚਨਾ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨਾਲੋਂ ਧਰਮ ਵੱਧ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਕੁਝ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਐਸੀ ਹੈ ਜੋ ਅਸਾਵੀਂ ਸੋਚ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪਾਸਾਰ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦਾ ਦਈਆ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਧਰਮ ਸਮਾਜਿਕ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀ ਨੂੰ ਬੜਾਵਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਰਜੀ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਤਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਧਰਮ ਵਲੋਂ ਫੈਲਾਈ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਇਕ ਐਸੀ ਨਵੀਂ ਧਾਰਮਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਹੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਗਲੀਆਂ-ਸੜੀਆਂ ਮਰਯਾਦਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਣ ਦੀ ਸੋਝੀ ਦੇਵੇ;

“ਧਰਮ ਹਰ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਹਿਮ ਅੰਗ ਹੈ ਜਾਂ ਇੰਝ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੇਕਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬੁਰਾਈਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।”²

ਧਰਮ ਦੇ ਇਸ ਦੇਗਲੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਰ ਅਤੇ ਮਾਦਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਹਰ ਵਰਤਾਰੇ ਜਾਂ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਨਰ ਅਤੇ ਮਾਦੇ ਵਿਚ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਜੋ ਇਹਨਾਂ ਦੋਨੋਂ ਦਾ ਮੇਲ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਦਾ ਮੂਲ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸਮਸਤ ਹੋਂਦਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਇਕ ਐਸਾ ਨਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹੀ ਪ੍ਰਜਾਤੀ ਦੀ ਮਾਦਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ, ਪਾਬੰਦੀਆਂ, ਰੋਕਾਂ ਦੀ ਘਾੜਣਾ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨਰ ਦੀ ਇਸ ਸਾਜਿਸ਼ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਕੁਝ ਅਕੀਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਰੱਬ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਜੋਗੀ ਨਾਰੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਉਸ ਲਈ ਨਿੰਦਾ, ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਹਿਜ਼ ਖੁਦ ਨੂੰ ਜਤੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚਲੀ ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪਰਦਾ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਵਿਆਹ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀ ਦੂਜੇਲੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ;

“ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਬਾਘਨ ਤੇ ਨਾਗਿਨ ਰੂਪ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨਿਮਾਣਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਧਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅੰਦਰ ਪਰਦਾ-ਪ੍ਰਥਾ, ਬਹੁ-ਵਿਵਾਹ ਅਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚਾਈ ਸੀ।... ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਰਗ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਤਰੀ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਬੰਧਨ ਹੈ।”³

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀ ਧਰਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸਤਰੀ ਸੰਬੰਧੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਅਜਿਹਾ ਭਾਵਾਂ ਦੀ 'ਸੋ ਕਿਉ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ ਜਿਤੁ ਜੰਮਹਿ ਰਾਜਾਨ' ਕਹਿ ਕੇ ਸਖਤ ਨਿਖੇਧੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਾਨ ਭਗਤਾਂ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਿਆਂ-ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਕ ਐਸੀ ਧਿਰ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਕਿਆਸਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਫਿਰ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਜੀਵ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਨਰ ਦਾ ਆਪਣੇ ਬਰਾਬਰ ਨਾ ਮੰਨਕੇ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਮੰਨਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵਲੋਂ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀ ਦੂਜੇਲੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਔਰਤ ਦੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਬਲਕਿ ਲਿੰਗ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਕਾਰਦੀ ਹੈ;

“ਇਹ ਉਹ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਉਹਨਾਂ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੀ ਹੋ ਜੋ ਔਰਤ ਨੂੰ ਦੂਜੇਲੀ ਹੋਂਦ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਬਾਣੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਥਮ ਹੋਂਦ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਰਗਾ ਸੰਤ ਸ਼ਾਇਰ ਉਸਨੂੰ 'ਮਾਤਾ ਧਰਤ' ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਇਕਾਈ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ, ਸਮਾਜ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹੈ ਅਤੇ ਔਰਤ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਅਰਥਹੀਣ ਹੈ।”⁴

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਕੇਵਲ ਲਿੰਗ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲਕਿ ਅਨੇਕਾਂ ਜਾਤ-ਪਾਤਾਂ, ਵਰਣਾਂ ਅਤੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ-ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਇਸ ਵੰਡ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਨੂ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਮਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਇਸ ਵੰਡ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਰੰਗਣ ਜਾਂ ਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਹਨਾਂ ਚਾਰਾਂ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਰਚੇਤਾ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ;

ਐ

...ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਮਨੂੰ ਦੀ ਸਮ੍ਰਿਤੀ, ਜਿਸਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਅਤੇ ਉਚ-ਨੀਚ ਦੀਆਂ ਵੰਡੀਆਂ ਪਾਉਣ ਦਾ ਬਲ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਸਿਮਰਤੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਮਾਨਵ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਗੰਢਾਂ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ, “ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੜੇਤਰੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ, ਬਾਹਾਂ, ਪੱਟ ਅਤੇ ਪੈਰਾਂ ਤੋਂ ਨੰਬਰਵਾਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਕਸ਼ੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਵਰਣਾਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ।”⁵

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਵੰਡੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾ-ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ 'ਏਕੁ ਪਿਤਾ ਏਕਸ ਕੇ ਹਮ ਬਾਰਿਕ' ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਏਕਤਾ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਕੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ 'ਓ' ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਮਸਤ ਜਗਤ ਦਾ ਕਰਤਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹੀ ਸਮੁੱਚੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਮੂਲ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਦੀ ਜੋਤ ਸਭ ਵਿਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਸੱਚ ਨੂੰ ਬਿਆਨਣ ਲਈ ਉਹ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ;

ਸਭ ਮਹਿ ਜੋਤਿ ਜੋਤਿ ਹੈ ਸੋਇ॥

ਤਿਸ ਦੈ ਚਾਨਣਿ ਸਭ ਮਾਹਿ ਚਾਨਣੁ ਹੋਇ॥

ਸਮੁੱਚੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਕੇ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਮਸਤ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਪਰਮਸੱਤਾ ਦਾ ਪਾਸਾਰਾ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਇਹ ਨੁਕਤਾ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਰਮਾਂ ਅੰਦਰ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਸਦਕਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੀ ਉਚ-ਨੀਚ ਨੂੰ ਨਿਕਾਰਦੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਖਿਚੋਤਾਣ ਦਾ ਵੀ ਵਿਰੋਧ ਸਿਰਜਦੀ ਹੋਈ ਸਮੁੱਚੀ ਲੋਕਾਈ ਵਿਚ ਭਰਾਤਰੀ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਧਰਮਾਂ ਸਦਕਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀਆਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਭਰਾਤਰੀ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕੇਵਲ ਬਾਣੀ ਦਾ ਹੀ ਅਹਿਮ ਨੁਕਤਾ ਹੈ ਬਲਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਹਿਤ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਸਾਵੀਂ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਂਪ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਇਸ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਲਈ ਬਾਣੀ ਸਿਰਜ ਦੇਣੀ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਪਰ ਵੀ ਗੱਲ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਯੁੱਗ ਪੁਰਸ਼ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤੰਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਬਲਕਿ ਉਸਦਾ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕੱਲਾ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੀ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਸਿਰਜਿਆ ਬਲਕਿ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਉਦਾਸੀ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪਾਸਾਰ ਕੀਤਾ। ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਨਫ਼ਰਤ, ਭੇਦਭਾਵ ਅਤੇ ਵਿਤਕਰਾ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ 'ਨਾਮ ਜਪੋ, ਕਿਰਤ ਕਰੋ ਅਤੇ ਵੰਡ ਛਕੋ' ਅਤੇ 'ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਪੰਗਤ' ਦਾ ਮਾਰਗ ਸੁਝਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੇਸ਼ਾਂ-ਦੇਸ਼ਾਤਰਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਈ ਤੱਕ ਇਸ ਪੈਗ਼ਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪਾਸਾਰ ਕੀਤਾ।

ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਨਾਲ ਉਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਸੋਲਾਂ ਆਨੇ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਨਿਰਪੱਖ ਰਹਿ ਕੇ ਇਕ ਸੰਤੁਲਿਤ ਸਮਾਜ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਫਿਰਕੇ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਦੂਸਰੇ ਫਿਰਕੇ 'ਤੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਅਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲ ਦੀਆਂ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਖਲਿ ਕਾਤੀ ਰਾਜੇ ਕਾਸਾਈ ਧਰਮੁ ਪੰਖੁ ਕਰਿ ਉਡਰਿਆ॥

ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਉਲਾਰਵਾਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਬਿਰਤੀ ਸਦਕਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਇਆ ਪੱਖਪਾਤੀ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ੱਕ ਜਿਥੇ ਦੂਸਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਖਤਰਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਭਲੇ ਜਾਂ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸੰਦੇਹ ਵਿਚ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਹਕੂਮਤ ਚਾਹੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੀ ਹੋਵੇ ਉਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਫਰਜ਼ ਹੀ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਅੰਦਰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਕੇਵਲ ਲਿੰਗ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲਕਿ ਅਨੇਕਾਂ ਜਾਤ-ਪਾਤਾਂ, ਵਰਣਾਂ ਅਤੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ-ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸੂਦਰ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਇਸ ਵੰਡ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਨੂ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਮਨੂ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਇਸ ਵੰਡ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਰੰਗਣ ਜਾਂ ਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਹਨਾਂ ਚਾਰਾਂ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਰਚੇਤਾ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ;

ਐ

...ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਮਨੂ ਦੀ ਸਮ੍ਰਿਤੀ, ਜਿਸਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਅਤੇ ਉਚ-ਨੀਚ ਦੀਆਂ ਵੰਡੀਆਂ ਪਾਉਣ ਦਾ ਬਲ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਸਿਮਰਤੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਮਾਨਵ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਗੰਢਾਂ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ, “ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੜੇਤਰੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ, ਬਾਹਾਂ, ਪੱਟ ਅਤੇ ਪੈਰਾਂ ਤੋਂ ਨੰਬਰਵਾਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਕਸ਼ੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸੂਦਰ ਵਰਣਾਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ।”⁵

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਵੰਡੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾ-ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ 'ਏਕੁ ਪਿਤਾ ਏਕਸ ਕੇ ਹਮ ਬਾਰਿਕ' ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਏਕਤਾ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਕੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ 'ਓ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਮਸਤ ਜਗਤ ਦਾ ਕਰਤਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹੀ ਸਮੁੱਚੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਮੂਲ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਦੀ ਜੋਤ ਸਭ ਵਿਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਸੱਚ ਨੂੰ ਬਿਆਨਣ ਲਈ ਉਹ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ;

ਸਭ ਮਹਿ ਜੋਤਿ ਜੋਤਿ ਹੈ ਸੋਇ॥

ਤਿਸ ਦੈ ਚਾਨਣਿ ਸਭ ਮਾਹਿ ਚਾਨਣੁ ਹੋਇ॥

ਸਮੁੱਚੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਕੇ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਮਸਤ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਪਰਮਸੱਤਾ ਦਾ ਪਾਸਾਰਾ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਇਹ ਨੁਕਤਾ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਰਮਾਂ ਅੰਦਰ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਸਦਕਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੀ ਉਚ-ਨੀਚ ਨੂੰ ਨਿਕਾਰਦੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਖਿਚੋਤਾਣ ਦਾ ਵੀ ਵਿਰੋਧ ਸਿਰਜਦੀ ਹੋਈ ਸਮੁੱਚੀ ਲੋਕਾਈ ਵਿਚ ਭਰਾਤਰੀ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਧਰਮਾਂ ਸਦਕਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀਆਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਭਰਾਤਰੀ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕੇਵਲ ਬਾਣੀ ਦਾ ਹੀ ਅਹਿਮ ਨੁਕਤਾ ਹੈ ਬਲਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਹਿਤ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਸਾਵੀਂ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਂਪ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਇਸ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਲਈ ਬਾਣੀ ਸਿਰਜ ਦੇਣੀ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਪਰ ਵੀ ਗੱਲ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਯੁੱਗ ਪੁਰਸ਼ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤੰਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਬਲਕਿ ਉਸਦਾ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕੱਲਾ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੀ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਸਿਰਜਿਆ ਬਲਕਿ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਉਦਾਸੀ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪਾਸਾਰ ਕੀਤਾ। ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਨਫ਼ਰਤ, ਭੇਦਭਾਵ ਅਤੇ ਵਿਤਕਰਾ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ 'ਨਾਮ ਜਪੇ, ਕਿਰਤ ਕਰੇ ਅਤੇ ਵੰਡ ਛੁਕੇ' ਅਤੇ 'ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਪੰਗਤ' ਦਾ ਮਾਰਗ ਸੁਝਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੇਸ਼ਾਂ-ਦੇਸ਼ਾਤਰਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਈ ਤੱਕ ਇਸ ਪੈਗ਼ਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪਾਸਾਰ ਕੀਤਾ।

ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਨਾਲ ਉਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਸੋਲਾਂ ਆਨੇ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਨਿਰਪੱਖ ਰਹਿ ਕੇ ਇਕ ਸੰਤੁਲਿਤ ਸਮਾਜ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਫਿਰਕੇ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਦੂਸਰੇ ਫਿਰਕੇ 'ਤੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਅਤੇ ਜੁਲਮ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲ ਦੀਆਂ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਖਲਿ ਕਾਤੀ ਰਾਜੇ ਕਾਸਾਈ ਧਰਮੁ ਪੰਖੁ ਕਰਿ ਉਡਰਿਆ॥

ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਉਲਾਰਵਾਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਬਿਰਤੀ ਸਦਕਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਇਆ ਪੱਖਪਾਤੀ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ੱਕ ਜਿਥੇ ਦੂਸਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਖਤਰਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਭਲੇ ਜਾਂ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸੰਦੇਹ ਵਿਚ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਹਕੂਮਤ ਚਾਹੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੀ ਹੋਵੇ ਉਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਫਰਜ਼ ਹੀ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਅੰਦਰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਕੇਵਲ ਲਿੰਗ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲਕਿ ਅਨੇਕਾਂ ਜਾਤ-ਪਾਤਾਂ, ਵਰਣਾਂ ਅਤੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ-ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸੂਦਰ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਇਸ ਵੰਡ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਨੂ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਮਨੂ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਇਸ ਵੰਡ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਰੰਗਣ ਜਾਂ ਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਹਨਾਂ ਚਾਰਾਂ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਰਚੇਤਾ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ;

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਮਸਲਿਆਂ ਉਪਰ ਗਹਿਨ ਚਿੰਤਨ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਤਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਕੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਮਾਡਲ ਇੱਕ ਸੰਤੁਲਿਤ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਮਾਨਵਵਾਦ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ ਸਨ।

ਹਵਾਲੇ:

- ਡਾ. ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ ਕਾਂਗ, ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ, ਬਾਣੀ ਸੰਵੇਦਨਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕਮਾਲਾ, 2007, ਪੰਨਾ-115.
- ਡਾ. ਪਰਮਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ: ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਪਟਿਆਲਾ: ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2010, ਪੰਨਾ-28.
- ਡਾ. ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ ਕਾਂਗ, ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ, ਬਾਣੀ ਸੰਵੇਦਨਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕਮਾਲਾ, 2007, ਪੰਨਾ-116.
- ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-12.
- ਡਾ. ਪਰਮਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ: ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਪੰਨਾ-67.

राष्ट्र निर्माण में वर्तमान समय में श्रीमद्भगवद् गीता की उपादेयता

डॉ. रणधीर कौशिक, (उपाचार्य)

अध्यक्ष, संस्कृत विभाग
राजकीय रणबीर महाविद्यालय
संगरूर। (पंजाब)

श्रीमद्भगवद् गीता भारतीय वाऽमय का एक देदीप्यमान रत्न है। विश्व के सम्पूर्ण आध्यात्मिक साहित्य एवं दर्शन में इसका स्थान सर्वोच्च है। यह एक ऐसा सर्वमान्य ग्रन्थ है जिसका स्वदेश एवं स्वधर्म से ही नहीं अपितु विदेशों एवं सभी धर्मों में भी सर्वाधिक मान्य है। श्रीमद्भगवद् गीता सर्वशास्त्र मयी है। इसमें सम्पूर्ण शास्त्रों का सार सन्निहित है। महर्षि वेदव्यास का यह कथन – “गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यै शास्त्र संग्रहै¹ सत्य ही है। भगवान श्री कृष्ण के द्वारा दिया गया यह दिव्य सन्देश (उपदेश) किसी काल, क्षेत्र या परिस्थिति तक सीमित नहीं है अपितु यह समस्त कालों में सम्पूर्ण विश्व के लिये प्रासङ्गिक एवं उपादेय है, इसका ज्ञान सर्वकालिक एवं सर्वदेशीय है। इसमें भौतिक एवं आध्यात्मिक दोनों ही पक्षों से सम्बन्धित समस्याओं का समाधान है।

यद्यपि श्रीमद्गीता सदा से ही उपयोगी ग्रन्थ रहा है फिर भी वर्तमान युग में इसकी प्रांसगिकता और भी अधिक हो गई है। आधुनिक समाज में अनेकों विसंगतियाँ विषमताएँ, उद्विग्नता, क्लेश, कष्ट के साधन सुरसाकृति में दिखाई पड़ते हैं। सम्पूर्ण विश्व आज हिंसा, आंतकवाद, भूखमरी, आर्थिक विषमता, भ्रष्टाचार एवं चारित्रिक पतन आदि अनेकों समस्याओं से ग्रस्त है।

वैज्ञानिक प्रगति की आड़ में मूलभूत समस्याओं की ओर शासक लोगों का ध्यान नहीं जा रहा है। शासक एवं व्यापारी धन संग्रह एवं विलासिता के लिये अमर्यादित आचरण कर रहे हैं, आदर्श एवं नैतिक मूल्य जीवन शैली से नष्ट होते जा रहे हैं, विशेष रूप से युवा पीढ़ी में वैचारिक, चारित्रिक एवं परम्परागत मूल्यों का ह्रास हो रहा है। ये आज कुछ ऐसे यक्ष प्रश्न हैं? जो हमारे सामने विकटतम रूप धारण किये हुए हैं। इन सभी समस्याओं के समाधान में आज का नागरिक अपने आप को असहाय मान रहा है। उस के मन में निराशा के भाव आ रहे हैं। आज का युवा उसी चौराहे पे खड़ा है, जहां जीवन के अन्तर्द्वन्द्व में फंसा हुआ अर्जुन खड़ा था। वह सोच रहा था कि क्या करें क्या न करें? क्या उचित है? क्या अनुचित है? इसी समस्या को हल करने के लिये भगवान कृष्ण ने समस्त मानव जाति के कल्याण के लिये एक नूतन एवं अद्भूत विचार (ज्ञान) को जन्म दिया उन्होंने दुविधा में पड़े हुए अर्जुन को जिस तरह से बाहर निकालने का प्रयास किया, उसी प्रकार उन्होंने मनुष्य को समस्याओं का समाधान निकालने का सुगम मार्ग भी बतलाया है। भगवान कृष्ण बताते हैं कि मनुष्य को सदैव अपने धर्म का पालन करना चाहिये, उनके अनुसार यदि मनुष्य अपने धर्म का पालन नहीं करता, तो वह पाप का भागी होता है, गीता में श्री कृष्ण कहते हैं कि –

स्वधर्मपि चावेक्ष्य न विकम्पितुर्भर्हसि ।

धर्म्यादि युद्धाच्छ्रेयोऽन्य त्क्षत्रियस्य न विधते ।।¹

अर्थात् हे अर्जुन यदि तुम अपने क्षत्रिय धर्म का पालन नहीं करोगे तो तुम्हें पाप लगेगा और लोग तुम्हारे इस व्यवहार की निन्दा करेंगे जो कि मृत्यु से भी कष्टकारी होगी। अतः गीता हमें यही सन्देश देती है कि मनुष्य को कभी भी अपना धर्म नहीं छोड़ना चाहिये।

आज हमारे देश की युवा पीढ़ी विषम परिस्थितियों से गुजर रही है। यदि आज हम अपने मन की

विवशता के वश में होकर अपने आप को दुर्बल कर समाज एवं अपने राष्ट्र के लिये कुछ नहीं करेंगे तो आने वाली पीढ़िया हमें कभी भी माफ नहीं करेंगी तथा आज हम समाज में अपयश के भागी बनेंगे। आज सबसे पहले हमें अपने आप से जीतना होगा। हमारे मन में छुपी हुई बुराईयों रूपी कायरता से लड़ना होगा। अपने देश का वह खोया हुआ गौरव वापस लाना होगा। ईश्वर के द्वारा दिया गया प्रत्येक कार्य हमें निष्काम भाव से करना होगा। जैसा कि भगवान कृष्ण ने कहा है –

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफल हेतुर्भूमा ते संगोऽस्त्वकर्मणि ।।²

अर्थात् भगवान कृष्ण ने स्पष्ट शब्दों में कहा है कि हे अर्जुन तु केवल कर्म कर फल की ईच्छा मत कर। निष्काम कर्म में कितनी शक्ति होती है हमें ज्ञात नहीं है। मनुष्य द्वारा किया गया कर्म पूरे विश्व को सकारात्मक उर्जा दे सकता है। जो कर्म हमारे ऋषियों मुनियों ने किया था उसका गुणगान हम आज भी करते हैं, आज हम भी कुछ ऐसा ही कार्य करे जिससे हमारी आने वाली पीढ़िया याद रखें। कर्म सिद्धान्त की व्याख्या करते हुए भगवान श्री कृष्ण कहते हैं कि प्रत्येक प्राणी कर्म बन्धन में बंधा हुआ है, वह एक पल भी कर्म किये बिना नहीं रह सकता है, कोई भी मनुष्य कर्म अकर्म से नहीं बच सकता, कर्म तो करना ही होगा, वह कर्म जो फल की ईच्छा के बिना किये जाते हैं निष्काम कर्म कहलाते हैं, जो कुछ भी तुम कर्म करो उसको मेरी ईच्छा मान कर करो क्योंकि मेरे आदेश का निर्वहन समझकर किये जाने वाले कर्मों का मनुष्य को पाप-पुण्य नहीं लगता। इस प्रकार श्रीमद् भगवद् गीता के अनुसार सभी को अपने-अपने वर्ग धर्म के अनुसार कार्यों का निर्वहन करना चाहिये। उनसे विमुख नहीं होना चाहिये क्योंकि भगवान श्री कृष्ण कहते हैं –

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।

तस्य कर्तारमपि मां विह्य कर्तारमव्यम् ।।³

अर्थात् ये चार वर्ण, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शुद्र इन चारों वर्णों की व्यवस्था ईश्वर के द्वारा गुण और कर्म के भेद पर ही निर्धारित की गई है, जिस वर्ण का जो स्वाभाविक कर्म है वही उसका अपना धर्म है, स्वभाव के अनुसार जो विशेष कर्म निश्चित है, वही स्वधर्म है, इसी को मनुस्मृति में मनु महाराज ने भी कहा है कि –

वरं स्वधर्मो विगुणो न पारक्यः स्वनुष्ठितः ।

परधर्मण जीवन हि सद्यः पतति जातितः ।।⁴

अर्थात् जो व्यक्ति अपने धर्म का पालन नहीं करता है वह सदैव पाप का भागी होता है। इसलिये गीता में शास्त्र विहित कर्म करने, नियत कर्म करने और फल की आशा से रहित होकर कर्म करने को श्रेष्ठ माना गया है।⁵ इसी प्रकार भगवान श्री कृष्ण अर्जुन के माध्यम से सम्पूर्ण मानव जाति को बिना किसी अपेक्षा, राग-द्वेष, लाभ-हानि, जय-पराजय की भावना के बिना ही कर्म होगा तो वह सम्पूर्ण राष्ट्र के लिये लाभदायक होगा। इसमें न तो हर्ष होगा और न हि शोक की भावना होगी और न ही व्यक्ति पाप का भागीदार होगा। जैसा कि गीता में कहा गया है –

सुख दुःखे समेकृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।

ततो युदाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ।।⁶

इस प्रकार गीता में कर्मयोग को ही सर्वश्रेष्ठ माना गया है, व्यक्ति यदि आसक्ति रहित होकर, निष्काम भाव से कर्म करता है तो वह अपने परम लक्ष्य को प्राप्त कर लेता है। इसी को भगवान कृष्ण

गीता के द्वितीय अध्याय में कहते हैं कि हे अर्जुन कामनाओं (इच्छाओं) को त्यागकर सफलता एवं असफलता को एक समान मानकर तु अपने लक्ष्य के प्रति एकाग्रचित रहो ।

कर्म का कोई फल मिले ना मिले, दोनों ही मन की अवस्थाओं में जब व्यक्ति एक समान रहता है उसी स्थिति को समत्व योग अर्थात् कर्मयोग की स्थिति कहा गया है ।⁷ व्यक्ति के कर्मों में कुशलता तभी आती है, जब व्यक्ति मन, बुद्धि को अन्य विषयों से हटाकर शुभ कर्मों में लगाता है अर्थात् जब मन, बुद्धि और शरीर इन तीनों को एकसाथ जोड़कर जब हम कोई कार्य करते हैं तो निश्चित ही उस कार्य में हमें कुशलता या सम्पूर्ण दक्षता प्राप्त होती है ।⁸

गीता के इस सिद्धान्त से हमें नई ऊर्जा मिलती है, इसी से हम राष्ट्र निर्माण में अपना योगदान देते हैं । हम अपने कर्मों को योजना अनुसार करते हैं, क्योंकि किसी कार्य के लिये योजना बनाना ही योग है, योजनायें बनाते समय यदि हम कामनाओं का संकल्प त्याग कर विचार करें तभी कर्मों को सही दिशा मिलेगी । हम ऐसी ईच्छायें या कामनायें न रखें जो केवल स्वयं के सुख, सुविधाओं और हितों के लिये हो अपितु ऐसी कामनायें करे जिससे हमारे समाज एवं राष्ट्र का कल्याण हो ।⁹

यदि हम विचार करें तो आज हमारा राष्ट्र इस परिस्थिति में है कि उसे सभी क्षेत्रों में केवल श्री कृष्ण की आवश्यकता है, क्योंकि आज हमारी युवा पीढ़ी अर्जुन की तरह कशमकश में है कि क्या करें? क्या न करें? हमारे राजनीतिज्ञ, अफसरशाही एवं व्यापारी वर्ग कौरवों की तरह दीमक बन हमारे राष्ट्र को खोखला कर रहे हैं, आज हमें जगाने के लिये सही राह पर लाने के लिये, अर्जुन रूपी युवा पीढ़ी का अन्धकार दूर करने के लिये हमें गीता के सिद्धान्तों की आवश्यकता है । आज हमारा शिक्षक, इंजीनियर, चिकित्सक देश की रक्षा करने वाला सैनिक, कामगार एवं हमारी युवा पीढ़ी अर्जुन की तरह मोहग्रस्त है उसे कोई मार्ग दिखाई नहीं दे रहा है । आज हमारा राष्ट्र विषम परिस्थितियों से गुजर रहा है, जीवन के हर क्षेत्र में हमें कौरव एवं कंस ही दिखाई दे रहे हैं ।

आज यदि हम अपने समाज एवं राष्ट्र के भीतर दृष्टिपात करते हैं कि हमें चारों ओर अन्धकार ही दिखाई देता है, इस घोर अन्धकार को आज केवल गीता के ज्ञान के आलोक से ही दूर किया जा सकता है, भगवान श्री कृष्ण के मुखारविन्द से निकला हुआ अमृत ही आज समाज एवं राष्ट्र में नई चेतना पैदा कर सकता है । देश के भटके हुए लोगों एवं युवाओं को भगवद्गीता रूपी संजीवनी से जागृत किया जा सकता है, क्योंकि श्रीमद् भगवद् गीता का व्यावहारिक वेदान्त ही हमारी संस्कृति का मूल आधार है तथा उसी के अनुरूप आचरण करने से ही हमारे समाज एवं राष्ट्र की उन्नति सम्भव है । यदि सभी मनुष्य अपने स्वाभाविक एवं नियत कर्म करते रहे तो किसी भी प्रकार का सामाजिक असन्तोष नहीं पनप सकता । गीता में कहा गया है कि जिस वर्ग का जो स्वाभाविक कर्म है वही उसका स्वधर्म है, स्वभाव के अनुसार जो विशेष कर्म निश्चित है वही स्वधर्म है, स्वधर्म अपना—अपना कर्म है, इसके पालन से ही मनुष्य परम सिद्धि का भागी होता है, जैसा कि कहा भी है —

स्वस्वकर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।

स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छ्रुणु ॥

यतः प्रवृत्ति भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।

स्वकर्मणा तपश्चटयं सिद्धिं विन्दति मानवः ॥¹⁰

स्वकर्म का अनुष्ठान ही मनुष्य के लिये कल्याणकारी है । इसीलिये गीता में कहा गया है कि स्वधर्मानुसार प्राप्त होने वाले कर्म को ही मनुष्य को कर्त्तव्य समझकर उसका पालन करना चाहिये । जो

कर्म अपने-अपने धर्म के अनुसार स्थिर कर दिये हैं, उनका त्याग करना तथा दूसरे के धर्म में रूचि दिखाना किसी के लिये भी न्यायोचित नहीं है। पर धर्म सहज धर्म नहीं है, न ही वह अपने स्वभाव के अनुकूल है। पर धर्म के पालन से ही मनुष्य ईश्वर एवं अपने राष्ट्रीय कर्तव्यों से विमुख हो जाता है। इसी लिये गीता में कहा है कि अच्छी तरह से न किया गया विगुण स्वधर्म अच्छी तरह किये गये पर धर्म से श्रेष्ठ है क्योंकि स्वभाव से नियत कर्म को करता हुआ मनुष्य कभी भी पाप का भागी नहीं होता है। कहा भी है –

श्रेया-स्वधर्मो विगुणः पर धर्मात्स्यनुष्ठितात् ।
स्वभावनियत कर्म कुर्वन्नापनोति किल्बिषम् ।।¹¹

इसी तथ्य को मनुमहाराज ने मनुस्मृति में भी कहा है।¹² भगवान श्री कृष्ण अर्जुन को भी यही कहते हैं कि हे अर्जुन यदि तु अपने नियत क्षत्रिय धर्म का पालन नहीं करेगा तथा यह धर्म संग्राम नहीं करेगा तो तू स्वधर्म को नष्ट करके पाप का भागी होगा। जैसा कि कहा भी है –

अथ चेत्यमिमं धर्म्य संग्राम न करिष्यसि ।
ततः स्वधर्म कीर्ति हित्वा पापमवाप्स्यतिः ।।¹³

इस प्रकार भगवान श्री कृष्ण अर्जुन को स्पष्ट शब्दों में कहते हैं कि कोई भी व्यक्ति इस व्यावहारिक जीवन में क्षणमात्र भी कर्म का त्याग नहीं कर सकता। गीता पूर्णता की अवस्था में भी मनुष्य के लिये कर्म करते रहना आवश्यक बताती है। क्योंकि बाह्य सक्रियता का आन्तरिक शान्ति के साथ ही सम्बन्ध होना चाहिये। इस प्रकार गीता में निष्काम कर्म को इतना ऊँचा स्थान दिया गया है कि किसी भी स्थिति में कर्म का पूर्ण त्याग सम्भव नहीं है। गीता अकर्म को कुकर्म के सामान ही मानती है। आज यदि हम विश्व सभ्यता के विकसित देशों पर दृष्टिपात् करते हैं तो उन देशों का कोई भी व्यक्ति बिना कर्म किये नहीं रहता। प्रत्येक व्यक्ति अपने राष्ट्र ही समृद्धि के लिये कर्म करता है इसीलिये वो देश इतने विकसित है परन्तु आज हमारे राष्ट्र में यहां के लोग अपना-अपना कर्म नहीं करते हैं चोरी, ठगी, भ्रष्टाचार एवं आतंकवाद के मार्ग को ही श्रेष्ठ मानते हैं, इसलिये सोने की चिड़िया कहा जाने वाला भारत आज विकसित से विकाशशील राष्ट्र बन गया है, जिसका सबसे बड़ा कारण है, यहां के लोगों का कर्महीन होना, आज परिवार में एक व्यक्ति काम करता है। दस व्यक्ति फ्री घर बैठ कर खाते हैं।

इस प्रकार यदि हमें अपने राष्ट्र एवं समाज का विकास करना है, इसको समृद्ध बनाना है तो युवाओं को निष्काम कर्म से जुड़ना होगा, सम्पूर्ण कर्मों को अपने देश के निमित्त करना होगा अपने अहं एवं स्वार्थ का त्याग करना होगा। अपने-अपने स्वधर्म का पालन करना होगा, भगवान श्री कृष्ण की अमृतवाणी श्रीमद्भगवद् गीता का सम्पूर्ण सिद्धान्तों विशेषकर निष्काम कर्म एवं स्वधर्म का पालन करना होगा तभी हमारा राष्ट्र समृद्ध बन सकेगा तभी उसका खोया हुआ पुराना नाम 'विश्वगुरु' फिर से प्राप्त हो सकेगा।

संदर्भ ग्रंथ सूची

- श्रीमद्भगवद् गीता – 2 / 31
- वही – 2 / 47
- वही – 4 / 13
- मनुस्मृति – 10 / 97

- योगस्थः कुरु कर्माणि सगं त्सक्त्वा धनञ्जय ।
थ्सद्वियोसिद्धयोः समोभूत्वा समत्वं योग उच्यते । गीता – 2 / 48
- वही – 2 / 50
- वही – 5 / 8, 9
- वही – 3 / 33–34
- वही – 3 / 35
- वरं स्वधर्मो विगुणो न पारक्यः स्वनुष्ठितः
परधर्मेण जीवन हि सद्यः पतति जातितः । मनुस्मृति
- श्रीमदभगवद् गीता – 2 / 33